

КЫРГЫЗ - ТҮРК «МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИ
КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ
ТАРЫХ БАГЫТЫ БАШЧЫЛЫГЫ

ТЕМА: ПАМИР КЫРГЫЗДАРЫНЫН ЭТНО –
МАДАНИЙ ТАРЫХЫ

МАГИСТРДИК ДИССЕРТАЦИЯ

МАГИСТРАНТ
МАРИЯ ТАЛКАНБАЕВА
№ 0250Y01005

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ЖЕТЕКЧИСИ
Т. И. К, ДОЦЕНТ МУРАТБЕК КОЖОБЕКОВ

БИШКЕК – 2005

TUTANAK

Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün
...../...../..... tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jüri,
Lisansüstü Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin (yüksek lisans için 31;) maddesine göre
..... Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi
..... nın
..... konulu
tezini incelemiş ve aday/...../..... tarihinde, saat da jüri önünde tez
savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra dakikalık
süre içinde gerek tez konusu ve tezi gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından
jüri üyelerinin sorularına verdiği cevaplar değerlendirerek tezin
Reddine/Kabulüne/Düzeltilmesine oy birliği/çokluğu ile karar verildi.

(İmza)

Başkan

Akademik Ünvanı: Adı Soyadı

(İmza)

Başkan

Akademik Ünvanı: Adı Soyadı (Danışman)

(İmza)

Başkan

Akademik Ünvanı: Adı Soyadı

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Кыргыздар – дүйнөдөгү бийик тоолуу аймактарды байырлаган этностордун катарына кирет. Алар мекендеген Тянь – Шань, Памир – Алай тоо мейкиндигинде байыркы жана орто кылымдарда көчмөн жана отурукташкан цивилизациялар жашап өткөн. Байыркы түрк маданиятын мурастаган бир катар көчмөн этностордун ичинен кыргыздардын этно - маданий калыптануусу аталган аймактарда болуп өткөн. Ошондуктан Памир кыргыздарынын тарыхын жана маданиятын изилдөө актуалдуу маселелерден.

Диссертациялык иш киришүүдөн, эки баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Киришүүдө диссертант теманын актуалдуулугуна токтолгон жана анын тарыхнаамасына кеңири талдоо жүргүзгөн. Булактар тууралуу сөз кылганда диссертант орто кылымдардагы араб – перс авторлору ал – Истахринин, Ибн Хордабехтин, Ибн Хаукалдын, ал- Мукаддассинин, «Худуд ал - аламдын» жана башка булактардагы маалыматтарга таянган. Памир жана Памир аймагынын жашоочуларынын тарыхы, этнографиясы жана жаратылыш шарты жөнүндө орус авторлору М.И.Венюков, В.В.Григорьев, А.П.Федченко, К.Риттер,

И.П.Минаев, И.В.Мушкетов, Б.Л.Громчевский жана башкалардын жазган эмгектери талданган. Кыргыз совет тарыхнаамасында А.Ж.Маанаев, Н.К.Керимбекова, Б.М.Жумабаев, А.М.Мандельштам, Н.С.Андреев жана башка авторлор Памир кыргыздарынын тарыхын изилдөөдө өзүлөрүнүн салымдарын киргизишкен.

Улуу Памир жана кыргыздардын этникалык тарыхы деп аталган диссертациянын I. бапынын 1- параграфында ар кыл булактардын негизинде Чыгыш Памирдин географиясы жана климаттык жаратылыш шарты кеңири талдоого алынган. Диссертант Памир тоолорунун физикалык, географиялык, орографиялык, климаттык абалын сүрөттөп берүүдө көптөгөн булактарга таянган.

Ушул эле баптын экинчи параграфында Памир кыргыздарынын этникалык тарыхы жөнүндө маселелер изилденген. Диссертант байыркы доорлордогу Памир аймагында болуп өткөн этникалык процесстер жергиликтүү индо - иран жана аларга кийинчерээк кошулган түрк тобунун ортосундагы этникалык алакаларга токтолгон. Өзгөчө Памир кыргыздарынын жайгашуусу этникалык структурасын талдоо аталган параграфтын негизги бөлүгүн түзгөн.

Диссертациялык иштин II бапы Памир кыргыздарынын коомдук - чарбалык абалы жана маданий турмушу жөнүндө маселелерди изилдөөгө арналган. Диссертант 1 - параграфында Памир кыргыздарынын коомдук абалына жана чарбачылыгына кенен токтолгон. Алардын коомдук мамилелери, социалдык структурасы талданып, мал чарбачылыгы негизги киреше бере турган тармак экендиги көргөзүлгөн. Аңчылык тоолук кыргыздарда кошумчу киреше алуучу тармакка айлангандыгы белгиленген.

Памир кыргыздарынын маданияты жөнүндө сөз кылганда диссертант алардын турак жайы, азык түлүгү жана тамак ашы, үй - бүлө жана нике мамилелери жөнүндөгү маселелерге кеңири токтолгон. Бийик тоо шартындагы алардын маданиятынын өнүгүшүн ар кыл жагдайларын тийиштүү деңгээлде ачып бергенге жетишкен.

Корутундуда диссертант Памир кыргыздарынын этно-маданий тарыхынын өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрү жана бул процесс жалпы эле кыргыз элинин маданиятынын ажырагыс курамдык бөлүгү экендиги көрсөтүлгөн.

ÖZET

Kırgızlar – dünyadaki yüksek dağlı bölgelerde yaşayan halklara dahildir. Onların oturdukları Tiyenşan, Pamir-Alay dağ alanlarında eski ve orta asırlarda göçmen ve yerleşik uygarlıklar yaşamıştı. Eski Türk kültürünü miras olarak alan bir kaç göçmen halkın arasından Kırgızların etno-kültürel kalkınması adı geçen bölgelerde olmuştur. Bundan dolayı Pamir Kırgızlarının tarihini ve kütürünü araştırma aktüel sorunlardandır.

Tez çalışması giriş, iki bölüm, sonuç, kaynakça ve eklerden ibarettir. Giriş kısmında yüksek lisans öğrencisi konu güncelliğinde durmuş ve onun tarihnamesine geniş bir şekilde inceleme yapmıştır. Kaynakçalar hakkındabahsettiği zaman yüksek lisans öğrencisi orta asırlardaki Arab-Fars yazarları al – İstahri, İbn Hordadbeh, İbn Haukal, al – Mukaddasi, “Hudud al – alam” ve diğer kaynakçalardaki bilgilere dayanmış. Pamir ve Pamir bölgesi sakinlerinin tarihi, etnografyası ve doğa koşulları hakkında Rus yazarları M.İ.Venyukov, V.V.Grigoryev, A.P.Fedçenko, K.Ritter, İ.P.Minayev, İ.V.Muşketov, B.L.Gromçevskiy ve diğerlerin yazdıkları eserler incelenmiş. Kırgız Sovyet tarihnamesinde A.C.Maanayev, N.K.Kerimbekova, B.M.Cumabayev, A.M.Mandelştam, N.S.Andreyev ve diğer yazarlar Pamir Kırgızlarının tarihini araştırmada katkıda bulunmuşlar.

Büyük Pamir ve Kırgızların etnik tarihi olarak adlandırılan tez çalmasının I. Bölüm 1.paragrafında çeşitli kaynakların esasında Doğu Pamir coğrafyası ve iklim doğa koşulları geniş bir biçimde incelemeye alınmıştır. Yüksek lisans öğrencisi Pamir dağlarının fiziki, coğrafi, orografik, iklim durumunu tasvir etmede pek çok kaynaklara daynımıştır.

Aynı bölümün ikinci paragrafında Pamir Kırgızlarının etnik tarihi hakkında sorunlar araştırılmıştır. Yüksek lisans öğrencisi eski devirlerdeki Pamir bölgesinde geçen etnik süreçleri yerli İndo-İran ve onlara sonradan katılan Türk grubu arasındaki etnik ilişkiler üzerinde durmuştur. Özellikle Pamir Kırgızlarının yerleşmesi etnik yapısını inceleme bahsedilen paragrafın temelini oluşturur.

Tez çalışmasının II. Bölümü Pamir Kırgızlarının sosyo-ekonomik durumu ve kültürel yaşamı ile ilgili sorunları araştırma üstünedir. Yüksek lisans öğrencisi

1.paragrafında Pamir Kırğızlarının sosyal durumuna ve ekonomisine geniş durmuştur. Onların sosyal ilişkileri, sosyal yapısı incelenerek hayvancılığın esas gelir sağlayan alan olduğu gösterilmiştir. Avcılık dağ bölgelerinde yaşayan Kırğızlarda ek gelir sağlayıcı alana dönüştüğü belirtilmiştir.

Pamir Kırğızlarının kültürü hakkında bahsedildiğinde yüksek lisans öğrencisi onların evi, yiyecek içecek, aile ve evlilik ilişkileri ile ilgili sorunlara geniş bir biçimde durmuştur. Yüksek dağ koşullarındaki onların kültürünün gelişmesini, çeşitli durumlarını gereken düzeyde açıklayabilmiştir.

Sonuçta yüksek lisans öğrencisi Pamir Kırğızlarının etno-kültürel tarihinin gelişme özellikleri ve bu sürecin genel Kırğız halkının kültürünün ayrılmaz parçası olduğu gösterilmiştir.

SUMMARY

The Kyrgyzes are - the one of the nation that lives mountainous place. The place like Tianshan, Pamir-Alai when the old-middle centuries lived the nations that named as nomadic and portable, one of them are Kyrgyzs and they were developing with ethno – cultural diversification. Because of that research the history and culture of Pamir Kyrgyzs is one of action and main problems.

The dissertation includes with introduction, two sections, summary, sources and extras. At the introduction the dissertation makes a research about the importance of the history and gives a main thinking. At the sources the dissertation uses the books of Arabic – Persian writers, al – Istahri, Ibn Hordadbeh, Ibn Haykal, al Mukaddasi, “Hudud al Alam” and others.

About the history, ethnography and nature of Pamir Kyrgyzs the dissertation used the views of Russian writers – M.I. Venyukov, V.V. Grigoryev, I.V. Mushketov, B.L. Grombchevskiy. At the book that named Kyrgyz Soviet republic A.J. Maanayev, N.K. Kerimbekova, B.M. Jumabayev, A.M. Mandelshtam, N.S. Andreyev and other writers helped for research of Pamir Kyrgyzs history.

The dissertation that named “Ethno-history of Uluu Pamir and Kyrgyzs”. At the 1. paragraph of I. Section is the geography and nature of East Pamir are written in details. The dissertation takes the information from great sources about physical, geographic, orographic and natural places of mountainous Pamir.

At the 2. paragraph of same section is included the problems of ethnohistory of Pamir Kyrgyzs. Before the Kyrgyzs lived Indo – Iran and relationship between the Turk groups which came and mixed with others. The main purpose of paragraph about shape of ethnicity of Pamir Kyrgyzs.

The second section is included the problems of Pamir Kyrgyzs. The 1. paragraph of 2. section is about economic situation. According to the result of social relationship and socio – economic research, the main and the profitable sector is cattle – breeding and the hunting was an extra profit at the mountainous places.

The wide information about the problems of culture and their houses, foods and drinks, family status and marriage relationship.

Finally, the development of the ethnocultural history of Pamir Kyrgyzs is inseparable part and the important branch of Kyrgyzs culture.

АЛГЫ СӨЗ

Дипломдук иш Борбордук Азиянын эң бийик тоолуу аймагы Памирди жердеген кыргыздардын этно – маданий тарыхын изилдөөгө арналган. Диссертант Памир кыргыздарынын этникалык тарыхын, географиясы, жаратылыш шарты, чарбачылыгы, коомдук жана маданий турмушу жөнүндөгү маселерге токтолгон.

ПЛАН

ТЕМА: ПАМИР КЫРГЫЗДАРЫНЫН ЭТНО- МАДАНИЙ ТАРЫХЫ

КИРИШҮҮ

I БАП. УЛУУ ПАМИР ЖАНА КЫРГЫЗДАРДЫН ЭТНИКАЛЫК ТАРЫХЫ

§ 1. ЧЫГЫШ ПАМИРДИН ГЕОГРАФИЯСЫ ЖАНА
ЖАРАТЫЛЫШ ШАРТЫ

§ 2. ПАМИРДЕГИ КЫРГЫЗДАРДЫН ЭТНИКАЛЫК
ТАРЫХЫ

II БАП. ПАМИР КЫРГЫЗДАРЫНЫН КООМДУК - ЧАРБАЛЫК ЖАНА МАДАНИЙ ТАРЫХЫ

§ 1. ПАМИРДИК КЫРГЫЗДАРДЫН ЧАРБАЧЫЛЫГЫ

§ 2. МАДАНИЙ ТУРМУШУ ЖАНА КООМДУК АБАЛЫ

А) МАТЕРИАЛДЫК МАДАНИЯТЫ

Б) ТАМАК-АШЫ

В) ҮЙ-БҮЛӨ ЖАНА НИКЕ МАМИЛЕЛЕРИ

КОРУТУНДУ

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

ТИРКЕМЕ

МАЗМУНУ

Кыскача мазмуну	i
Özet	iv
Summary	vi
Алгы сөз	vii
План	ix
Мазмуну.....	2
Киришүү	3
I Бап. Улуу Памир жана кыргыздардын этникалык тарыхы	
§ 1 Чыгыш Памирдин географиясы жана жаратылыш шарты	12
§ 2 Памирдеги кыргыздардын этникалык тарыхы	19
II Бап Памир кыргыздарынын коомдук - чарбалык жана маданий тарыхы	
§ 1 Памирдик кыргыздардын чарбачылыгы	28
§ 2 Маданий турмушу жана коомдук абалы	39
а) материалдык маданияты	

б) тамак-ашы

в) үй-бүлө жана нике мамилелери

Корутунду 50

Колдонулган адабияттар 51

Тиркеме

КИРИШҮҮ

«Памир» деген сөз индо – европа тилдеринин иран тил тобуна кирген жазмасыз тектеш Памир тилдеринде «па – и – михр, по - мер» деген маанини билдирип, кыргыз тилине которгондо «Митранын этеги, күндүн этеги» деген маанини билдирет¹. Памир тоо кыркасы Орто Азиянын түштүк – чыгышында орун алып Тажикистанда совет бийлиги жеңгенге чейин англиялык, америкалык империалисттер тарабынан Борбордук Азиядагы маанилүү стратегиялык пункт катары каралган. Империалисттик өнүгүү жолуна түшкөн орус капиталисттери да Памир – Тянь –Шань тарабына өзгөчө көңүлдү бурушкан.

Негизинен Памир Тажик Республикасынын Тоолуу Бадахшан автономиялык областынын аймагын ээлейт. Ал түндүгүнөн Кыргыз Республикасынын Алай өрөөнү, чыгышынан Тарим ойдуңу, түштүгүнөн Вахан жана Панж дарыяларынын жогорку агымдары, батышынан Вахш жана Панж дарыяларынын орто бөлүктөрү менен чектешет. Памирдин кеңдиги 275 км, узундугу 250 км созулат.

¹ Сидоров Л.Ф. Что же все-таки называть Памиром? // Страны и народы Востока.-Вып.XVI.-Памир.-М., 1975.-С.5-21; Иванов Д.Л. Что называть Памиром? // Известия РГО.-Т.21.-Вып.2.-1885; Маанаев Э., Плоских В. На «Крыше мира»: Исторические очерки о памиро-алайских киргизах.-Фрунзе, 1983; Мандельштан А. М. Материалы к историко- географическому обзору Памира и примайрских областей с древнейших времен до X в. н.э. // Труды Ин - та истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР. –т. XIII – Сталинабад, 1957.-С.8

Бул аймак өзүнүн географиялык климаттык, физикалык орографиялык жана рельефтик шарты боюнча эки бөлүккө бөлүнөт: Чыгыш Памир жана Батыш Памир. Жер шартынын түзүлүшү боюнча тоолуу аймак. Өзгөчө бийик чокулуу тоо кыркаларынын катарына Петр I, Ленин, Коммунизм жана башка тоолору кирет.

Окумуштуу тарыхчылардын изилдөөлөрүнө караганда XVIII кылымдын экинчи жарымынан бул аймакта кыргыздар жашаган деп белгиленет. Өзүнүн жалпы кыргыз элинен бөлүнүп, башка мамлекеттин аймагында жашаган кыргыздар тууралуу маселе дипломдук иштин негизги мазмунун түздү.

Теманын актуалдуулугу. Бизге чейин Памир кыргыздары тууралуу кыргыз тарыхында белгилүү окумуштуулар иштеп келишкен. Алардын курамына Э.Ж.Маанаев², Б.А.Литвинский³, Н.К.Керимбекова⁴, Б.М.Жумабаев⁵, Ю.А.Шибаета⁶ жана башкалар кирет. Бирок Чыгыш Памирдин жаратылышы, географиялык жана климаттык абалы жана ага коңшулаш жайгашкан Батыш Памирдеги элдер тууралуу маалыматтарды орус жана тажик окумуштууларынын эмгектеринен топтодук. Мындай окумуштуулардын катарына О.Е.Агаханянц⁷, Д.Л.Иванов⁸, А.М.Мандельштам⁹, Н.А.Гвоздецкий¹⁰, М.С.Андреев¹¹ жана башкалар кошулат.

² Маанаев Э. Памирские киргизы (Историко-этнографический очерк).-Автореферат дисс.на соиск. уч. степени канд. ист. наук.-Фрунзе,1963; Ошонуку. Из истории памирских киргизов//Ученые записи ист.-юрид. фак-та КГУ.-Сер. исторических наук.-Вып.VII.-Фрунзе,1963; Ошонуку. К вопросу о переселении киргизов на Памир// Материалы по истории и экономики киргизии.-Фрунзе,1963; Ошонуку. Кыргызстандан тышкары жашаган кыргыздардын тарыхынан.-Фрунзе,1967; Ошонуку. Памирские киргизы.-Фрунзе,1963.

³ Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира».-М.,1972.

⁴Керимбекова Н.К. Кыргызы Памиро-Алая и их зарубежная диаспора (Краткий исторический очерк).-Б.,1992.

⁵ Жумабаев Б.М. Южный Кыргызстан глазами российских путешественников (вторая половина XIX – начало XX вв.).-Б.,1999.

⁶ Шибаета Ю.А. Материалы по жилищу Мургабских киргизов//Сообщение республиканского историко - краеведческого музея.-Вып.11.-Сталинабад,1955; Ошонуку. Материалы по одежде Мургабских киргизов//Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР.,-Т.XXV.-М.,1955.

⁷ Агаханянц О.Е. Между Гиндикушем и Тянь-Шанем, История изучения природы Памира- Душанбе, 1962. Ошонуку. Основные проблемы физической географии Памира- Ч. 1-2 – Душанбе, 1965-1966.

⁸ Иванов Д. Л. Путешествие на Памир // Известие РГО.-Т. XX.-Вып. 3 –СПб., 1884. Ошонуку. Памир - Т. VI- №.23-Новь, 1885. Ошонуку. Что называть Памиром ? // Страны и народы Востока.- Вып. XVI.-Памир .-М., 1975.

Жогоруда жана колдонулган адабияттын тизмесине кирген авторлордун чачыранды мазмундагы китептеринен, макалаларынан Памирде жашаган кыргыздар тууралуу маалыматтарды топтоп дипломдук иште чагылдырууну аракет кылдык.

Теманын тарыхнаамасы: XIX кылымдын 70 - жылдарынан тартып орус саякатчылары, миссионерлери, географтары жана тарыхчылары Орто Азияда жайгашкан эң бийик тоо массиви Памирдин географиясына, климатына, жер - шартына жана ал аймакта жашаган жергиликтүү элдерге өзгөчө көңүл бура башташат. Мындай кызыгууга бир нече шарттар себеп болгон. Алардын эң негизгиси Россия империясынын таасирин бийик тоолуу Орто Азия аймагына жана Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүнө таратуу болуп саналган. Ушул мезгилден тартып орус окумуштууларынын калеминен кийинки тарыхчылар үчүн көптөгөн тарыхый маалыматтар топтолунуп жарыкка чыга баштаган. Алардын ичинен эң белгилүүлөрүнүн эмгектерине токтолуп өтөлүк.

Орус изилдөөчүлөрүнүн Чыгыш жана Түндүк Памирди изилдөөдөгү эң алгачкы систематикалык чыгарма катары М.И.Венюковдун, В.В.Григорьевдин, А.П.Федченконун, Г.Юльдун, К.Риттердин, И.П.Минаевдин, Путятанын, Д.Л.Ивановдун, И.В.Мушкетовдун, Г.Е.Грумм-Гржимайлонун, И.Яворскийдин, Б.Л.Громбчевскийдин, Н.А.Аристовдун, А.А.Семеновдун, В.В.Бартольддун, И.И.Зарубиндин, Л.Ф.Костенконун, Н.Л.Корженевскийдин¹² жана башкалардын чыгармалары кирет.

⁹ Мандельштан А. М. Материалы к историко - географическому обзору Памира и припамирских областей с древнейших времен до X в. н.э. // Труды Ин - та истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР. –Т. XIII – Сталинабад, 1957.

¹⁰ Гвоздецкий Н.А. Памир .- М., 1968.

¹¹ Андреев М.С. Чум - бывшее, жилище киргизов Памира // Сборник, посвященный С.Е. Малову- Фрунзе, 1946.

¹² Умурзаков С.У. Очерки по истории географических открытий и исследований Киргизии.- Фрунзе,1959; Хасанов Х. Географическое наследие ученых Средней Азии.-Ташкент,1967; Акрамов Н.М. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира и Припамирья в трудах Б.Л.Громбчевского.-Душанбе,1974; Караев О. Арабские и персидские источники IX-XII веков о киргизах и Киргизии.-Фрунзе,1968; Мандельштам А.М. Материалы к историко-географическому обзору Памира и Припамирских областей.-Сталинабад,1957

Жогоруда көрсөтүлгөн авторлордун ичинен орус тарыхынын өнүгүүсүндө биринчилерден болуп Памирдик кыргыздардын чарбачылык байланышы, социалдык бөлүнүүлөрү, жалпы саны, уруулук түзүлүшү, аңчылыгы жана жашоо турмушу тууралуу алгачкы маалыматты орустун белгилүү саякатчысы, Петербург университетинин профессору И.П.Минаев өз чыгармасында¹³ чагылдырган. Мындан сырткары анын эмгегинде Памирде жашаган элдер тууралуу кытай, араб саякатчыларынын жана XIX кылымдын 80 - жылдарына чейинки англиялык окумуштуу - саякатчыларынын эмгектерине анализ берилип алардын жыйынтыктары чыгарылган.

Памирде жана Чыгыш Памирде жашаган элдердин тарыхый - этнографиялык жана географиялык маалыматтарын чогултуу Памир регионунун Россияга кошулган мезгилинен тартып кеңири кулач жайат. Алдыңкы орус интеллигенттери, тарыхчылары жана географ - саякатчылары тоолуу Памирдин географиясына, климаты жана ал аймакта жашаган элдердин турмушун, маданиятын жана кулк - мүнөзүн изилдеп чыгууга өтө ашыга башташат. Ушундай максаттын себебинен 1880 - жылдын башталышында Түркстан генерал-губернаторлугунун губернатору Черняев тарабынан атайын экспедиция Памирге баруу үчүн уюшулат. Экспедициянын курамына геолог, тоо инженери Д.Л. Иванов кирет. Ага экспедициянын толук курамын уюштурууга тапшырма берилет. Экспедициянын жүрүшүндө Д.Л. Иванов Памирдин негизги калкы катары кыргыздарды эсептеп, алардын төрт уруулук бирикмеге - тейит, кыдырша, найман, кыпчак биригишин аныктап, көчүп жүрүү райондорун, жакырдыгын, аңчылыгынын түрлөрүн конкреттүү материалдардын негизинде анализ кылып, Памирдин кыргыздардын Фергана менен Кашкарга көз каранды экендигин белгилеген. Себеби, бийик тоолуу Чыгыш Памирдеги кыргыздар өздөрүнүн жашоо - турмушуна керектүү буюмдарды жана оокаттарды жогоруда көрсөтүлгөн шаарлардан гана сатып ала алышкан¹⁴.

¹³ Минаев И.П. Сведения о странах по верховьях Аму-Дарьи.-СПб.,1897

¹⁴ Иванов Д.Л. Путешествие на Памир// Известие РГО.-Т.XX.-Вып.3.-СПб.,1884

1883 - жылы Чыгыш Памирде Түркстан генералдык штабынын капитаны, жогорудагы экспедициянын мүчөсү Т.Ш.Путята иш жүргүзүп маанилүү этнографиялык маалыматтарды калтырган. Мындай маалыматтардын курамына Чыгыш Памирдин этникалык курамы, саны, чарбасы жана көчүп жүрүү райондору кирген¹⁵. Мына ушуга окшогон маалыматтарды Л. Костенко¹⁶ да калтырган.

1895 - жылы Памир Россиянын курамына кошулгандан тартып орус окумуштууларынын илимий изилдөө иштери андан нары улантылат. 1896 - жылы Археологоияны сүйүүчүлөрдүн Түркстан кружогу уюшулуп чонураак маанидеги илимий иштери жүргүзүлө баштайт. Памирге бир нече тарыхый - археологиялык экспедициялар уюшулат¹⁷.

Россияга колониялдык мезгилдеги чыгыш памирдик кыргыздардын абалы А.Е.Снесаревдун¹⁸, Памир постунун начальниги, полковник Мухановдун¹⁹ эмгектеринде чагылдырылат. Алар өзүлөрүнүн изилдөөлөрүндө чыгыш памирлик кыргыздардын Россиянын курамына кошулгандан кийинки саны, түтүнүн өлчөмү, уруулардын жайгашышы, көчүп жүрүүчү аймактары, малынын саны жана составы, жылкычылыгы, аңчылыгы жана соодасы тууралуу маалыматтарды беришкен.

Колониялдык мезгилде Чыгыш Памирдеги кыргыздар тууралуу маалыматтарды орус саякатчылары жана тарыхчылары гана бербестен падыша өкмөтүнүн администрациясынын мүчөлөрү да өз эмгектеринде чагылдырышкан. М.И.Чейкиндин билдирүүсү боюнча Чыгыш Памирге кыргыздар XVIII кылымда калмактардын катуу эзүүсүнүн негизинде

¹⁵ Путята Т.Ш. Очерк экспедиции в Памир, Сарыкол, Вахан, Шугнан. 1883//Сборник географических, топографических и статических материалов по Азии.-Вып.Х.-СПб.,1884

¹⁶ Костенко Л. Военно-научная экспедиция на Алай и Памир//Военный сборник.-Т.XIV -N.4-1877

¹⁷ 1901-жылы Чыгыш Памирге орус саякатчысы Ю.Д.Головнина саякат жасап кыргыздардын арасында болот. Анын калеминен төмөндөгүдөй эмгектер жарыкка чыгат: На Памирах. Записки Русской путешественницы. -М.,1902.

¹⁸ Снесарев А.Е. Северо-Индийский театр. Военно-топографическое описание.-Ч.1.-Ташкент, 1908

¹⁹ Муханов. Военно-статистическое описание Түркстанского военного округа.-Т.III.-Ташкент,1912

жылышкан. Өз көзү менен көргөн фактологиялык материалдардын негизинде М.И.Чейкин памирдик кыргыздардын чарбасын, турмушунун өзгөчөлүктөрүн жана алардын административтик, укуктук түзүлүшүн жазып калтырган²⁰.

XIX кылымдын 80 – 90 - жылдардагы Чыгыш Памирдеги кыргыздардын абалы Памир - Алай элинин начальниги Б.Л.Громбчевский тарабынан жазылган. Анын чыгармаларында памирлик кыргыздардын англичандарга болгон терс көз карашы жана афгандыктарга каршы көтөрүлүшү көрөтүлгөн²¹.

Ал эми Б.Л. Тагеевдин эмгегинде орус аскерлеринин Памирди басып алууга болгон жүрүшү сүрөттөлүнүп, памирдик кыргыздардын жашоосу тууралуу маалыматтар берилет²².

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында орус саякатчылары жана окумуштуулары тарабынан жүргүзүлгөн илимий иштер басып алуучулук, колонизатордук мааниде жүргүзүлүп, Чыгыш Памирдин жергиликтүү эли кыргыздар тууралуу объективдүү эмес мааниде берилген.

Чыгыш Памир жергесинде Октябрь революциясы жеңип чыккандан кийин объективдүү тарыхый этнографиялык изилдөөлөрдү жүргүзүүгө шарттар түзүлөт.

Колубузда топтолунган тарыхый этнографиялык материалдардын негизинде совет мезгилиндеги тарыхый этнографиялык чыгармаларды топто бөлүп кароону чечтик.

Биринчи топто XX кылымдын 20 – 40 - жылдарында жүргүзүлгөн тарыхый - этнографиялык эмгектер киргизилди. Алардын ичинен

²⁰ Чейкин М.И. Географический очерк Восточного Памира.//Известие Туркстанского отделения РГО.-Т.Х.-Вып.1-1914

²¹ Громбчевский Б.Л. Современное политическое положение Памирских ханств и пограничной линии с Кашгаром.-Новый Маргелан,1891

²² Тагеев Б.Л. Памирские походы 1892-1895 гг. Десятилетия присоединения Памира к России.- Варшава,1902; Ошонуку. Памирские киргизи.// Нива.Т.XXVIII.-№38.-1897

маанилүүлөрүнүн катарына Н.П.Магидовичтин²³, П.Лукницкийдин²⁴, С.И.Плешконун²⁵, Б.Б.Искандаровдун²⁶, А.Набиевдин²⁷, М.С.Андреевдин²⁸ жана башкалардын китептери жана макалалары кирет.

Тарыхый - этнографиялык маалыматтардын байлуулугу менен экинчи топко кирген илимий чыгармалар айырмаланылат. Алардын курамына А.З.Розенфельддин²⁹, Я.Р.Винниковдун³⁰, С.М.Абрамзондун³¹, Ю.А.Шибаеванын³², Э.Маанаевдин³³ эмгектерин кошсок болот.

1958 - жылы Памирде СССР Илимдер Академиясынын Памир комплекстүү экспедициянын этнографиялык, илимий этнографиялык иштерин жүргүзөт. Бул экспедициянын катышуучусу А.З.Розенфельд Тоолуу Бадахшан автономиялык облусунун Мургаб районунда жашаган кыргыздарынын арасында мусулман динине чейинки байыркы ишенимдер тууралуу өтө кызыктуу материалдарды чогултат. Чогултулган материалдардын ичинен адамга окшогон Гүлбиябан, жапайы адам туралуу, алтын жана күмүш тырмактуу жезкемпирлер, жезтырмактар, «Эсмеан» фантастикалык бир

²³ Магидович Н.П. Население Памиров// Бюллетень Центрального статистического управления Туркестанской республики.-№23.-1922

²⁴ Лукницкий П. Памир без легенд.-М.,-Ташкент,1932

²⁵ Плешко С.И. Состояние и развитие животноводства на Восточном Памире//Известие Таджикского филиала АН СССР.-№9.-1945.

²⁶ Искандаров Б.Б. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX века.//Труды Ин-та истории, археологии и этнографии АН Тадж.ССР.-Т.XXII.-Ч.1.-Душанбе,1962

²⁷ Набиев А. Установление и упрочение Советской власти на Памире//Труды Ин-та истории, археологии и этнографии АН Тадж.ССР.-Т.XXX.-Душанбе,1957

²⁸ Андреев М.С. Орнамент таджиков и киргизов Памира.-Ташкент,1928; Ошонуку Чум - бывшее жилище киргизов Памира// Сборник, посвященный С.Е.Малову.-Фрунзе,1946

²⁹ Розенфельд А.З. О некоторых пережитках древних верований у припамирских народов (В связи с легендой о «снежном человеке»)// СЭ.-№1958.-С.56-60

³⁰ Винников Я.Р. Родоплеменной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии// Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции.-Т.1.-М.,1956

³¹ Абрамзон С.М. Свадебные обычаи у киргизов Памира//Труды АН Тадж.ССР.-Т.СХХ.-Сталинабад,1960

³² Шибаева Ю.А. Материалы по жилищу Мургабских киргизов//Сообщение республиканского историко - краеведческого музея.-Вып.11.-Сталинабад,1955; Ошонуку. Материалы по одежде Мургабских киргизов//Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР.,-Т.XXV.-М.,1955

³³ Маанаев Э. Памирские киргизы (Историко-этнографический очерк).-Автореферат дисс.на соиск. уч. степени канд. ист. наук.-Фрунзе,1963; Ошонуку. Из истории памирских киргизов//Ученые записи ист.-юр. фак-та КГУ.-Сер. исторических наук.-Вып.VII.-Фрунзе,1963; Ошонуку. К вопросу о переселении киргизов на Памир// Материалы по истории и экономики киргизии.-Фрунзе,1963; Ошонуку. Кыргызстандан тышкары жашаган кыргыздардын тарыхынан.-Фрунзе,1967; Ошонуку. Памирские киргизы.-Фрунзе,1963.

укмуштары жана жаш балдардын душманы албарстылар тууралуу материалдар маанилүү орунду ээлейт³⁴.

Памир жана Сарыкол аймагында жашаган кыргыздар кайсы уруулук топко кирерин жана алардын Алай, Ош аймактарында жашаган кыргыздардын кайсы тобу менен уруулук байланышта экендигин аныктоодо Я.Р. Винниковдун эмгеги зор. Чогултулган талаа материалдарын анализдөөдө Я.Р. Винников мурунку ага жеткен Памир кыргыздарынын уруулук, уруктук түзүлүштөрүн тактап, ичкилик уруусунун курамына башка жактан келгендер гана кирбестен, байыркы замандан бери Памир аймагында жашаган кыргыздар да кирерин белгилеген³⁵. Ал өзүнүн мындай ою менен Н.А. Аристовдун илимий гипотезасын³⁶ толугу менен колдоп жаны материалдар менен байыткан.

XX кылымдын 50 - жылдарынын башында Ю.А.Шибеева өзүнүн талаада жүргүзгөн этнографиялык экспедициясын райондун борбору Мургаба жана «Мургаб», Киров атындагы колхоздордо жүргүзөт. Анын ишинин негизги багыты мургабдыктардын материалдык маданиятына (турак жайы, кийими, орнаменти), мал чарбачылыгына арналат.

Ушул эле мезгилде Чыгыш Памирге кыргыздардын качан көчүп келгендиги тууралуу жана аларга тиешелүү тарыхый - этнографиялык маалыматтарды ачып берүү максатында Э.Ж.Маанаев өз ишин баштайт. Анын ою боюнча IX - XIV кылымдарда кыргыздар Чыгыш Түркстанда жана Памирде жашагандыгы чыгыш тарыхый булактарына негизделинип далилденет. Мындан сырткары Памир кыргыздарынын кытайдын Синьцзян жана Тажикстандын Жерге - Тал кыргыздары менен этногенетикалык тууганчылык байланышы бар экендиги көрсөтүлөт.

³⁴ Розенфельд А.З. О некоторых пережитках древних верований у припамирских народов (В связи с легендой о «снежном человеке») // СЭ.-№1958.-С.57-58

³⁵ Винников Я.Р. Родоплемянной состав и расселение... ушундай эле.-С.157

³⁶ Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казахов Большой Орды и кара-киргизов// Живая старина.-Вып. III-IV.-СПб., 1895

Жазылган теманын актуалдуулугу төмөндөгү маселелерди айкындоо менен байланышкан: кыргыздар кайсы мезгилден тартып Памир аймагында жашай башташкан; анын этникалык курамын кайсыл уруулар түзгөн, алардын жайгашуусу, коомдук - чарбалык өнүгүүсү; памирдик кыргыздардын жашоо шартынын маданиятынын өзгөчөлүктөрү жана алардын башка элдер менен байланышын, карым - катнашын илимий материалдардын негизинде ачып берүү.

Коюлган теманы изилдөөдө төмөндөгүдөй милдеттерди жана максаттарды иш жүзүнө ашыруу каралды:

- Памир аймагынын географиялык, климаттык, рельефтик өзгөчөлүктөрүн ачып берүү;
- Жарык көргөн тарыхый – этнографиялык маалыматтардын негизинде Памир кыргыздарынын этникалык тарыхына өзгөчө көңүл буруу жана аларга кыскача тарыхый экскурс берүү;
- Памирдик кыргыздардын салтуу чарбачылыгынын өзгөчөлүктөрүн турмушунун жана маданиятынын айырмачылыктарын ачып көрсөтүү.

Ар бир бапта коюлган маселелерге ылайык илимий талдоолор жүргүзүлдү. Теманы изилдөөдө тарыхый фактыларды историзм принцибинин негизинде маалыматтарды салыштырып иликтөө диалетикалык ишке ашырылды.

Иштин структурасы: киришүүдөн, II баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат.

I БАП. УЛУУ ПАМИР ЖАНА КЫРГЫЗДАРДЫН ЭТНИКАЛЫК ТАРЫХЫ

§ 1. Чыгыш Памирдин географиясы жана климаттык шарты

Жазылган иштин «Киришүү» бөлүгүндө белгиленгендей Памир өзүнүн рельефинин өзгөчөлүгү боюнча Чыгыш жана Батыш Памирге бөлүнөт. Жер шартынын түзүлүшү боюнча Чыгыш Памирде байыркы орто бийик тоо рельефи басымдуу. Бул аймактагы тоолордун абсолюттук бийиктиги 4000 - 6000 метрди түзсө, ал эми жапыз тоолордун орточо салыштырмалуу бийиктиги 1000 - 1500 метрге чейин жетет. Чыгыш Памирдеги жазы, тайпак келген кырка тоолор менен массивдер, таманы тегиз, борпоң талкаланган шиленди жана морена тектерине толгон тоолуу өрөөндөр жана туюк чункурдуктар менен бөлүнүп жатат. Мындай тоолуу өрөөндөр жана чункурдуктар деңгээлинен 3700 - 4200 метр бийиктикте жайгашкан.

Чыгыш Памир тоолуу аймагына кендиктүү жана меридиандык багыттагы жалпак жана бийик тоолор мүнөздүү. Анын түндүгүндө кендик багытта Чоң

Алай кырка тоосу жайгашкан. Чоң Алай кырка тоосу географиялык илимий адабияттарда жана чыгармаларда Арка - Алай, Арткы - Алай, Заалайский деген аттар менен чагылдырылса, эл оозунда Чоң Алай, Муз - Тоо³⁷ деп аталынат. Бул тоо мейкиндиги Кыргызстан менен Тажикстан чек аралаш аймагында жайгашкан. Жайланышуу шарты боюнча Памир тоо системасынын курамына кирет. Чоң Алай кырка тоосунун узундугу 2500 километр, туурасы 35 - 40 километр. Анын орточо бийиктиги 5500 метр, эң бийик жери Ленин атындагы чоку (7134 м). Ал эки бөлүктөн турат: биринчиси Ленин атындагы чоку деп аталса, экинчисинин бийиктиги 6127 метр бийиктикте болуп Жел - Айдар деп аталат. Мындан сырткары Чоң Алай тоо кыркасында Корженевский (6005 м), Цюрюна (5845 м)³⁸ аттуу таштуу, мөңгүлүү чокулары жайгашкан. Ушул эле географиялык кеңдик багытта Памирдин ортосунда Музкол (6233 м), түндүк жана түштүк Аличур, эң түштүк чегинде Вахан кырка тоолору жайгашкан.

Басмадан чыккан географиялык макалаларга, монографияларга жана илимий - популярдык очерктердин материалдарына таянып Памир тоо системасына толугу менен физикалык жана географиялык мүнөздөмөнү берип өтүүнү чечтик.

Бийик тоолуу Памирдин Батыш бөлүгүндө бири - бирине уланып жаткан бир нече тоо кыркалары орун алган. Алардын курамына Петр I, Дарваз, Ванч, Язгулем, Рушан, Шугнан жана түштүк - батыш жагындагы Шахдара кырка тоолору кирет. Петр I кырка тоосунда Москва чокусу (6785 м бийиктикте), Дарвазда Арнаван чокусу (6083 м бийиктикте) Язгулемде Революция чокусу (6726 м бийиктикте) жайгашкан. Памирдеги меридиан багытында созулган тоолордун эң залкары Илимдер Академиясы кырка тоосу. Мында Орто Азиянын эң бийик чокулуу жери – Коммунизм чокусу (7482 м) орун алган³⁹. Геологдордун жана географтардын изилдөөлөрү боюнча Илимдер Академиясы кырка тоосу түбөлүк кар - мөңгүлөр менен курчалып, адам баласынын жашоо

³⁷ Кыргыз жергеси: Энциклопедия (жер-суу аттары). –Фрунзе, 1990.-334-б.

³⁸ Алиев З., Аминов С., Бакиров Н. Кыргызстандын түштүгүнүн жаратылышы.-Фрунзе, 1979. – 41-б.

³⁹ Кыргыз Совет энциклопедиясы.-Т.4.-Фрунзе, 1979.-585-б.

шартына эң татаал, чечилбеген нерселерди сунуш кылган. Илимдер Академиясынын чыгыш жак багытында Зулумарт кырка тоосу жана ага уланып Кыргызстан менен Кытайдын чек арасы боюнча өткөн Сарыкол кырка тоосу (6361 м) созулуп жатат.

Жогоруда географиялык мааниде сүрөттөлгөн Памир тоо системасынын айрым бөлүктөрүнө - Музкол, Сарыкол бийик тоо кыркаларында жайланышкан альп рельефи мүнөздүү. Альп рельефи дегенибиз орточо бийиктикте жайгашкан Европанын борборундагы Альпы тоолоруна тийешелүү рельеф. Мындай тоолор деңиз деңгээлинен 2500 - 3200 метр бийиктикте жайгашып, анын жер кыртышына малга жагымдуу болгон чөптөр, өсүмдүктөр өсүшү менен айырмаланат⁴⁰.

Негизинен Чыгыш жана Батыш Памирге кокту - колоттуу, бийик капчыгайлуу, аска тоолуу рельефтер мүнөздүү. Мындай кокту - колоттуу, капчыгайлуу жана шурудай тизилген аска - тоолор кар мөңгүлүү альп тибиндеги кууш кыркалар, терең капчыгайлар жана суусу мол, шар аккан тоо дарыялары жана суулары менен ажыраган⁴¹. Памир тоо системасында жылаңач таштар жана мөңгүлүү аскалар абдан көп. Тоо арасындагы бийик тоолуу өрөөндөрдө мөңгүнүн аракетинен пайда болгон рельефтин формалары кеңири тараган⁴². Памирдин бүгүнкү күндөгү структуралык түзүлүшү жана рельефи кайнозойдогу интенсивдүү кыймылдардын натыйжасында бийик тоо аймагына айланган. Окумуштуу географтар Л.А.Гуляева⁴³, Д.И.Исаев жана М.И.Глушкова⁴⁴ илимий жол менен белгилегендерине караганда мындай тектоникалык аракеттер азыркы мезгилде да болуп өтүүдө. Памирдин азыркы рельефи миоценден тартып түзүлө баштаган⁴⁵.

⁴⁰ Костенко Н.В. Развитие рельефа горных стран.-М., 1970.-С.18

⁴¹ Иванов Д.Л. Памир (Пуп земли).-Новь, 1885.-Т.VI -N.23 -С.24

⁴² Мушкетов И.В. Памир и Алай//Живописная Россия.-Т.I. Русская Средняя Азия.-СПб., 1985.-С.42

⁴³ Гуляева Л.А. Мезозойские и кайнозойские отложения Ферганской и Иссык-Кульской впадин.-М.,1965.-С.132

⁴⁴ Исаев Д.И., Глушкова М.И. и др. Рельеф Киргизии.-Фрунзе, 1954.-С.18

⁴⁵ Очерки по истории Советского Бадахшана. -Душанбе, 1985.-С.16

Памир альп геосинклиналь областына кирип, түндүктөн түштүктү карай кеңдик багытта жаткан бир нече зонага бөлүнөт. Алар түндүктү карай ийилип, тектоникалык жаракалар менен чырмалган жана физикалык, геологиялык түзүлүшү боюнча бири - биринен айырмаланат. Бул проблема боюнча окумуштуу Н.А.Гладков жаратылыш ресурстарын түгөнгүс жана түгөнө турган шарттуу эки категорияга бөлөт⁴⁶. Түгөнө турган табигый ресурстар өз ичинен кайра калыбына келе турган жана кайра калыбына келбей турган болуп айырмаланышат.

Кайра калыбына келбей турган жаратылыш байлыктарына пайдалуу кендер (көмүр, темир, жаратылыш тузу ж.б.) кирет. Буларды иретсиз жана плансыз казууда, ташууда жана үнөмсүз күндөлүк турмушта жана чарбачылыкта пайдалануу, ал байлыктардын такыр түгөнүшүнө же жок болушуна алып келет.

Кайра калыбына келе турган табигый ресурстарга – жер кыртыштары, өсүмдүктөр, жаныбарлар таандык. Мындай табигый байлыктарды үнөмдүү, рационалдуу пайдаланганда аларды акырындап кайра калыбына келтирүүгө мүмкүн. Мисалы, кыйылган токойлорду, эрозияга дуушар болгон кыртыштарды, тукуму азайып бара жаткан айбанаттарды, куштарды акырындап, бир нече жылдардын ичинде кайра калыбына келтирүүгө болот.

Түгөнгүс жаратылыш байлыктарына жер астындагы, үстүндөгү, дарыя, дениздердеги суулар, климатка тиешелүү болгон атмосфералык аба, шамалдын энергиясы, жаан - чачындар жана асман мейкиндиги, космос кирет.

Жогорудагы бөлүнүүдөн сырткары рельефи боюнча Памир - Батыш Памир жана Чыгыш Памир болуп экиге бөлүнөт. Мындай географиялык бөлүнүүнү окумуштуулар тарабынан мурунтан далилденген⁴⁷.

⁴⁶ Гладков Н.А. Охрана природы.-М., 1960.-С.32

⁴⁷ Мурзаев Э.Н. В далекой Азии.-М., 1956; Азатьян А.В. Выдающиеся исследователи природы Средней Азии (вторая половина XIX в.).-Ч.1.-Ташкент, 1960;-Ч.2.-Ташкент,1966; Агаханянц О.С. Между Гиндукушем и Тянь-Шанем. История изучения природы Памира.-Душанбе,1962; Бартольд В.В. История изучения Востока в России и Европе.-Соч.-Т.9.-М.,1977; Средняя Азия

Памирде антиклинорийлердин бийик көтөрүлгөн ядролорунда байыркы тектер (интрузиялар жиреп чыккан гнейс жана герцин структурасындагы палеозойлук чөкмө катмарлар) айырмаланып турат. Ал эми төмөнкү, түздүктүү аймактарында жайгашкан өрөөндөрдө жана зоналарда мезозой мезгилине тиешелүү чөкмө катмарлары кенен тараган, Чыгыш Памир тоолорунун Кыргызстан менен чектеш бөлүктөрү мезозой жана кайнозой замандарында пайда болгон тоо тектеринен түзүлгөн.

Чыгыш Памирдин климаты катаал, кескин континенталдык. Кантсе да бүткүл Памир аймагы субтропик алкагында болсо да, анын территориясында кышында мелүүн алкактын, жайында ысык тропиктин аба массалары басымдуулук кылат. Чыгыш Памирде январдын орточо температурасы 3600 м бийиктикте $-17,8^{\circ}\text{C}$, ал эми абсолюттук минимуму -50°C . Жайы кыска (1,5-2 ай) жана суук, жайкы температура 20°C ден ашпайт. Июлдун орто температурасы (3600 м бийиктикте) $13,9^{\circ}\text{C}$. Мургаб, Ак - Суу өрөөндөрүндө жана чет жакалары тоо менен курчалган Кара - Көл жана башка жерлерде көп жылдык тоң тектер кезигет. Жылдын жаан - чачыны Чыгыш Памирде 60 - 119 мм. Бийик тоолорунда жана тоо капталдарында жаан чачын мол жаайт.

Памир тоо системасында мөңгүлөрдүн жалпы аянты 8400 кв.км. Бул региондо кардын түшүү системасы ар түрдүү. Кардын чеги Памирдин түндүк - батышында 4000 - 4400 м, борбордук жана чыгыш райондорунда 5000 - 5200 м бийиктикте. Батыш Памирде жана анын тоолуу өрөөндөрүндө мөңгүлөр басымдуулук кылат. Алардын ичинен эң ириси Федченко мөңгүсү. Бул мөңгүнүн узундугу 77 км, аянты 900 кв.км ден ашып Илимдер Академиясы кырка тоосунда жайгашкан⁴⁸. Памирдин түндүк-батышындагы ири мөңгүлөр:

в дореволюционном и советском востоковедении.-Ташкент,1965; Маанаев Э. Из истории памирских киргизов//Ученые записки ист.-юрид.фак-та КГУ.Сер. История.-Вып.VII.-1963; Керимбекова Н.К. Киргизы Памиро-Алая и их зарубежная диаспора (Краткий исторический очерк).-Б.,1992 жана башуалар

⁴⁸ Бул проблема тууралуу кененирээк окунuz: Ошанин В.Ф. На верховьях Мук-су//Известия РГО.-Т.XLI.-Вып.I.-СПб.,1880; Мушкетов И.В. Туркестан СПб., 1915.-230-327-бб; Гаврилюк А., Ярошенко В. Памир.-М.,1987.-С.60-66; Маанаев Э., Плоских В. На «Крыше мира»: Исторические очерки о памиро - алайских киргизах.-Фрунзе, 1983.-С.70-74; Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира».-М.,1972.-С.18-21; Жумабаев Б.М. Южный Кыргызстан

Грумм - Гржимайло (узундугу 36,7 км), Гармо (27,5 км), Сугран (24 км), Географиялык коом (21,5 км), Фортамбек (20 км) ж.б. Чоң Алай кырка тоосундагы эң ири мөңгү -Чоң Суукдара (25 км). Ал эми Чыгыш Памирде майда, каптал жана төр мөңгүлөр басымдуулук кылат.

Памир тоолуу бассейнинен агып чыккан дарыялар Аму - Дарыясынын алабына кирет. Алардын ичинен эң ириси Панж дарыясы. Ага төмөнкү дарыялардын куймалары кошулат: Гунт, Шахдара, Бартанг (ал жогорку агымында Ак - Суу, ортоңку агымында Мургаб деп аталынат), Язгулем, Ванч. Памирдин түндүк - батышынан Вахш суусунун куймалары Обихингоу жана Муксу дарыялары башталат. Жогорудагы дарыялардан сырткары Тарим дарыясынын алабына кошулган Маркан-Суу жана өз - өзүнчө болуп аккан Кара - Жылга, Музкол дарыялары Памир тоо бассейнинин мөңгү, кар сууларынан куралат.

Памир тоосу жана анын курамындагы тоолуу өрөөндөр деңиз деңгээлинен 3500 м бийиктикте жайгашса да, анын курамында ири көлдөр орун алган. Алардын катарына Кара - Көл, Ранг - Көл, Шор - Көл, Зор - Көл, Жашыл - Көл, Сарез⁴⁹ жана башкалар кирет.

Түрдүү ландшафтын болушу бийиктик алкактуулукка, Чыгыш жана Батыш Памир тибиндеги рельефтин басымдуу болушуна, ошондой эле түндүк-батыштан чыгышты жана түштүк - чыгышты карай жаан - чачындын азайышына жана континенттик климаттын күчөшүнө түздөн - түз байланышкан⁵⁰.

Тоолуу Памирдин өсүмдүктөрү өтө суйдан. Жаратылыш шартына жана климатына жараша дан берчү өсүмдүктөр кеч күздө араң бышат же бышбай да

глазами российских путешественников (вторая половина XIX – начало XX вв.).-Б.,1999 жана башкалар

⁴⁹ Кыргыз Совет энциклопедиясы.-Т.4.-Фрунзе, 1979.-586-б.

⁵⁰ Агаханянц О.Е. Основные проблемы физической географии Памира.-Ч.1.-Душанбе,1965; Гвоздецкий Н.А. Памир.-М.,1968; Средняя Азия.Физико - географическая характеристика., 1958; Памир (основные итоги исследований природы Памира за 100 лет и дальнейшие перспективы их развития).-Душанбе, 1973.

калышы мүмкүн. Мөмө жемиш бактары өспөйт. Жыл мезгилинде жайдын өтө аздыгы, борошолуу бороондун жана кыш мезгилинин өтө узакка созулушу дыйканчылыктын өнүгүшүнө начар таасир тийгизүүдө. Чыгыш Памирдин ландшафтына зоолор жылаңач аскалар жана шагыл, кой таштуу кумдак чополор менен капталган жерлер басымдуу. Ушундай жер рельефине жана ландшафтына байланыштуу анын климаты да өзгөчөлөнөт. Мына ошондуктан Чыгыш Памирге негизинен бийик тоолуу суук чөл жана таштак бийик тоо ландшафтары мүнөздүү. Жаан - чачындын бөлүштүрүлүшүнө жараша Памирдин чыгыш жагында чөл жана тоолуу бийиктиктерде өсүүчү өсүмдүктөрдү үч бийиктик алкагына ажыратууга болот: субальп, альп, кармуз⁵¹. Чынында эле Чыгыш Памирде жай мезгилинде өтө сейрек өсүмдүктөрдүн өскөндүгүн бизге чейинки орус саякатчылары жана илимпоздору белгилеп кетишкен.

Жогоруда белгиленген табигый өзгөчөлүктөр Памир аймагында жыгач өсүмдүктөрүнүн тарашына чоң түрткү болгон. Негизинен жыгач Памирдин түндүк-батышындагы Петр I, Дарваз, Хазирети Шах тоолорунун жапыз беттеринде өсөт⁵². Бул аймактагы өсүмдүктөр абдан катуу суукка чыдамдуу келип, жергиликтүү элдин турмуш - тиричилигинин өтүшүнө зор өбөлгө түзөт. Тоо арасындагы өрөөндөрдүн жана чукурдуктардын тамандарында тоонун кургак капталдарында терскен, төө таман, кекек, астрагал, шыбак, танацетун, чекилдек, сарымсак жана жылгындуу талаа өсүмдүктөрү өсөт. Саздуу жана нымдуу өрөөндөрдүн тамандарында ырандуу жана шалбалуу жерлер кехири таралган. Жер шартынын жана табиятынын жалпы мүнөзү боюнча Чыгыш Памир Борбордук Азиянын өлкөлөрүнө окшоп кетет⁵³.

Буга чейин белгиленип келген маалыматтарга караганда Памир бул абдан чоң жаратылыштын кубулуш жери. Анын аймагында Орто жана Алдынкы Азиянын климаттары чектешет: жазы нымдуу, жайында өтө ысык кургак

⁵¹ Памир// Страны и народы Востока.-Вып.16.-М.,1975.-С.21

⁵² Средняя Азия. Физико-географическая характеристика.-С.37

⁵³ Терентьев М.Н. История завоевания Средней Азии.-Т.III.-СПб.,1906.-С.395; Агаханянц О.Е. Основные проблемы физической географии Памира.-Ч.II. Душанбе,1966

климаты менен мүнөздөлөт. Жаратылышы жана климаты боюнча Памир альпы геосинклиналь областына кирет. Мындай областтын өзгөчөлүгү бир нече тектоникалык зоналардан тургандыгы менен өзгөчөлөнөт. Анын топурак катмарлары палеозой, мезозой жана кайнозой катмарларына бөлүнөт. Чыгыш Памирде континенталдык климат өкүм сүрүп, жаан-чачындуу жана шамалдуу.

§ 2. Памирдеги кыргыздардын этникалык тарыхы

XIX кылымдын башына чейин Памир аймагында жайгашкан элдер тууралуу биздин жана чет өлкөлүк тарыхый-этнографиялык изилдөөлөрдө эч бир маалымат берилген эмес. Бул аймак жана анда жашаган жергиликтүү элдер тууралуу кээ бир маалыматтарды Индия, Ооганстан саякатчыларынын жазмаларынан жана Орто Азияда өкүм сүргөн хандык бирикмелердин жазууларынан кездештире алабыз⁵⁴. Бирок, мындай маалыматтар үстүртөдөн жана баш аламан берилип, социалдык чек коюу кехири тараган. Себеби аларда көпчүлүк мезгилдерде оокаттуу жана бай адамдардын турмушу, жашоо - шарты чагылдырылган.

Белгилүү географ А.М. Мандельштамдын аныктоосу боюнча Азияда илимий географияга негиз салган окумуштуу А. Гумбольдт болгон. Ал өз эмгегинде кытай тарыхый жана географиялык булактарын кехири пайдаланып XIX кылымдын 30 - жылдарында Борбордук Азиянын орографиялык схемасын толуктоо менен Памирдин Орто Азиянын борборунда жайгашкандыгын

⁵⁴ Караныз: Мандельштам А.М. Материялы к историко – географическому обзору Памира и припамирских областей.-С.3-4

белгилеп, аны «Болор» деген ат менен география илимине тараткан⁵⁵. Ушул эле мезгилдерде англиялык саякатчы жана географ Дж. Вуд Бадахшан, Памир дарыясынын жогорку агымы аркылуу Зор - Көл көлүнө чейин жетип, Панж дарыясынын жогорку бассейнинин жана Памир тоолуу өрөөнүн географиялык жана тарыхый мазмунда изилдеген. Бизге чейин жеткен кээ бир географиялык маалыматтарды К. Рихтердин⁵⁶ жазмаларынан пайдалансак болот.

XIX кылымдын ортосунда жана экинчи жарымында Орто Азияда жайланышкан Памир Англия менен Россия империяларынын ортосунда саясий карама-каршылыктарды күчөтөт. Көрсөтүлгөн эки империя бул аймакта өзүлөрүнүн саясий жана экономикалык таасирин таратууга аракет кылышкан. Бирок, алардын алдында мындай максат болсо да, карама - каршылыкка катышкан өлкөлөр Памир аймагынын географиялык, физикалык, тарыхый - этнографиялык өзгөчөлүктөрүн биле алышкан эмес. Себеби, алардын колунда жарыка чыккан жогорку мазмундагы маалыматтардын жоктугу тоскоолдук кылган. Ушундай абалга туш болушкан эки империя 1895-жылы «Памирдеги чек коюу» келишимине кол коюшат. Ушул мезгилден тартып Памир аймагында орус саякатчылары, географтары, тарыхчылары изилдөө иштерин жүргүзө башташат. Көп убакыт өтпөй Тажикстандын Вахан жана Шугнан аймактары Россия империясынын курамына кошулат.

Орус окумуштууларынын далилдөөлөрү боюнча Памир жана Памир аймагында жашаган жергиликтүү элдин - тажиктердин, кыргыздардын жана припамир элдеринин тарыхын, этнографиясын жана археологиясын окуп үйрөнүүдө үч этап (баскыч) аркылуу жүргүзсөк болот: биринчи этабы байыркы мезгилден XIX кылымдын аягына чейин; экинчи этабы XIX кылымдын аягынан 1918-жылга чейин, ал эми үчүнчү этабы 1918-жылдан азыркы мезгилге чейин.

⁵⁵ Мандельштам А.М. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.3-4

⁵⁶ Дж.Вуд жана К.Рихтердин чыгармалары тууралуу караныз: Мандельштам А.М. Көрсөтүлгөн эмгек.-4-б., Лаумулин М.Т., Бейсембиев Т.К. Зарубежные исследователи Средней Азии и Казахстана.-Алматы,1994.-С.5-85

Дипломдук иштин структуралык мазмунуна ылайык биз азыр токтолушубуз керек – «Кайсы мезгилден тартып кыргыздар Памир аймагында жашай башташкан?». Бул проблеманы изилдөөдө Октябрь революциясына чейинки орус саякатчыларынын, географтарынын, ориенталистеринин, чыгыш жана иран таануучуларынын, тарыхчыларынын, археологдорунун жана совет мезгилиндеги окумуштуулардын илимий чыгармалары бизге негизги тарыхый - этнографиялык булак катары кызмат кылды.

Кыргыздардын Памир аймагында кайсы мезгилден тартып жашап жаткандыгы тууралуу маселе азыркыга чейин тарых илиминде толугу менен чечиле элек. Бул проблеманы объективдүү түрдө чечүүдө төмөндөгүдөй татаал тоскоолдуктар өкүм сүрүүдө. Биринчиден, кыргыздардын Мургаб, Каратегин аймагында кайсы кылымдан бери жашап жаткандыгы тууралуу жазма тарыхый булактын жоктугу. Бирок кээ бир тарыхый - этнографиялык макалаларда, отчеттордо жана жазма ишинин башка булактарында кыргыздардын бул аймактарда жашагандыгы тууралуу факты жүзүндөгү маалыматтар кездешет. Мындай маалыматтар чынында эле болгонбу же божомолдоп жазылганбы? Ошондуктан аларга ишенүү өтө татаал маселе. Экинчиден, эл оозунда ооздон оозго өтүп сакталып келинген ар түрдүү жанрдагы элдик ооз эки чыгармаларга, фольклордук материалдарга, генеалогиялык санжыраларга, легендаларга, чоң жана кичине эпостордогу маалыматтарга ишене берүү чыныгы тарыхый окуяларды ачып бере алабы же жокпу? Мындай себептерди анализдөөдө жогоруда айтылган тарыхый - фольклордук материалдар ар бир окумуштууну тунгуюка камайт. Окумуштуулардын арасында азыркы мезгилге чейин кайсы мезгилден Памирде кыргыздар жашай баштагандыгы тууралуу бирдей ой жок.

Коюлган маселени чечүүдө биз тарых илимдеринин доктору профессор Э.Ж. Маанаевдин⁵⁷ оюн толугу менен колдойбуз. Жарык көргөн илимий тарыхый адабияттарга кайрылсак, көпчүлүк окумуштуулар кыргыздардын Памирде жашаган мезгили XVII кылымда башталат. Бул мезгилде ойрот

⁵⁷ Маанаев Э. Памирские киргизы.-Фрунзе,1963; Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.- 44-45-66.

(калмак) баскынчылары Техир - Тоодогу кыргыздардын ичинде эзүүнү (салыкты) күчөткөндүктөн алардын кээ бир бөлүктөрү Ферганага, Алайга, Памирге жана Чыгыш Түркстандын башка аймактарына көчүүгө аргасыз болот. Мына ушул проблема тууралуу белгилүү тарыхчы В.В. Бартольд XVII кылымда жазылган Махмуд ибн - Валинин «Бахр ал - асрар» («Море тайн») деген компилятивдик чыгармасына таянып «1635 – жылы декабрь – 1636 - жылы январь айларында 12 миң кыргыздын үй-бүлөсү Каратегин тоо кыркасындагы өтө татаал ашууларды ашып Гиссарга келишип өзбек башкаруучусу Балх тарабынан кабыл алынат»⁵⁸.

Ал эми XIX кылымда жашаган башка орус саякатчылары менен окумуштуулары Н.Я. Бичурин, В. Шотт, Ч. Валиханов, А. Левшин кытай жазма тарыхый булактарына таянып кыргыздардын Памирде пайда болуп жашап калышын эң байыркы заманга туура келет деп эсептешишет. Алардын мындай ойго келиши «Кыргыз» деген этнонимди «булу» же кытайдык аталышта «пулу - фулу», башкача айтканда «бурут» деген терминге айкалыштыруу аркылуу жүргүзүшөт⁵⁹.

Кыргыз этникалык бирикмесинин Памирде жайгашышы боюнча мындай хронологиялык мөөнөттүн ар кандай болушу кыргыз элинин этногенетикалык процессинин татаалдыгы жана илимий дискуссиялдуулугу менен мүнөздөлөт.

Дипломдук иштин негизги максатына ылайык Памирдик кыргыздардын этностук бирикмесинин тарыхына, этнографиясына жана археологиясына арналган илимий чыгармаларды анализ кылганга өтөлү. Мында жарык көрүп топтолгон илимий чыгармалардагы (монографияларга, брошюраларга, макалаларга, газета жана журнал материалдарына) тарыхый, географиялык, археологиялык, этнографиялык маалыматтарды толугу менен пайдаланууга аракет кылдык.

⁵⁸ Маанаев Э., Плоских В. На «Крыше мира».-С.44

⁵⁹ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-44-б.; Маанаев Э. Көрсөтүлгөн эмгек.-12-б.

«Кыргыз» деген этноним эң алгач кытай тарыхый жазма булактарында кездешет. Сыма Цзян тарабынан түзүлгөн (б.з.ч. II кылымдын аягында) «Тарыхый жазма» летописинде «кыргыз» этноними гегунь, гяньгун, кигу, гегу, хегусы, хягясы⁶⁰ деген кытай транскрипциясындагы аталыштар менен берилет. Көрсөтүлгөн летописче Гунн уруулук державасынын түзүлүшүнө байланыштуу кыргыздардын Монголиядан тартып Чыгыш Памирге чейинки тоолуу аймактарды ээлегендиги айтылат. Мындан сырткары летописин акыркы бөлүмүндө Орто Азияда, Чыгыш Түркстанда жана Памирде жашаган элдердин ичинен чыккан аскер башчыларына жана ар түрдүү этникалык топторго тарыхый - этнографиялык мүнөздөмөлөр чагылдырылат. Кийинки кытай жазма летописчилеринин арасынан саякатчы жана дипломат Чжан Цяндун, Бань Гунун эмгектеринде тоолуу Памир - Алай аймактарында жашашкан кыргыздар тууралуу кээ бир учкай материалдар кезигишет⁶¹.

Биздин замандын I кылымынын VI кылымына чейин кытай тарыхый жазма булактарында Тянь - Шань, Памир аймактарында жашаган кыргыздар тууралуу маалыматтар кезикпейт. Бул мезгилде жазылган «Суй династасиянын тарыхы» жана «Тан династиясынын тарыхы» деп аталган булактарда енисейлик кыргыздарга тиешелүү материалдар топтолгон.

Тарых бетинде жазылып бизге жеткен маалыматтар боюнча биздин замандын башталышынын алгачкы жылдарында Орто Азиядагы соода байланыштары жана элчилик жүргүзүү иштери эки багытта жүргүзүлгөн. Биринчи багыты Орто Азиянын батышы менен Чыгыш Түркстанды байланыштырса, экинчи багыты Чыгыш Түркстан менен Тан империясынын ортосундагы соода алакалык жолу. Кыргыздар жогоруда көрсөтүлгөн соода жолдору аркылуу тоолуу Памир райондоруна чейин жетишип соода байланыштарын жүргүзүшкөн. Профессорлор Э. Маанаев жана В. Плоских

⁶⁰ Петров К.И. К этимологии термина «кыргыз»// -1964.-N.2; Баскаков Н.А. К вопросу о происхождении этнонима «кыргыз»//СЭ.-1964.-N.2; Кызласов Л. Взаимоотношение терминов «хакас» и «кыргыз»// В письменных источниках VI-XII вв//Народы Азии и Африки.-1970.-N.4; Яхонтов С.Е. Древнейшие упоминания названия «киргиз»//СЭ. 1970.-N.2; Бактыгулов Дж.С. Историография дореволюционного Киргизстана.-Фрунзе,1988. жана башкалар

⁶¹ Источниковедение Кыргызстана (с древности до XIX в.).-Б.,1996.-С.56-62

биргелешип жазган эмгегинде⁶² Енисейдин аймагында бадахшан лазуритинен, сердолигинен жана бирюзадан жасалган буюмдардын табылышын белгилешет.

Биздин замандын биринчи миң жылдыгынын экинчи жарымына арналган мезгилге тиешелүү Памир аймагында жашаган элдер тууралуу тарыхый жана статистикалык маалыматтар жокко эсе. Окумуштуу тарыхчылардын илимий логикалык божомолдоолоруна караганда Памирде жашаган жергиликтүү эл бир нече миграциялык жер которуудан түзүлгөн. Биринчиси батыштан, башкача айтканда азыркы Ооганстан менен Ирандан; экинчиси түндүк-чыгыштан же азыркы Тажикстан менен Кыргызстандан. Жөнөкөй тил менен айтканда жогорку аймактарда жашаган элдер ар кандай объективдүү себептердин негизинде (соода - сатык, чарбачылык үчүн жер которуу ж.б.) орто жана бийик тоолуу Памир өрөөндөрүндө жашоого мүмкүнчүлүк алышат. Мына ошентип Памирдин жергиликтүү калкы ага жакын жерде жашашкан индо - иран жана аларга кийинчерээк кошулган түрк тобуна тиешелүү этникалык бирикмелерден түзүлгөн⁶³. Тактап айтканда индо - иран тобуна кирүүчү элдерге язгулемдиктер, рушандар, шугнандар, вахандар, ал эми түрк тобуна кыргыздар, өзбектер, уйгурлар киришкен⁶⁴. Алардын кылымдаган жылдар бою бирине - бири таасир берүүсүнүн, этникалык алакаларынын негизинде чарбачылык ишмердиги, материалдык жана руханий маданияттарында кээ бир жалпы окшош элементтерди иштеп чыгарышкан. Бирок, ошондой болсо да, ар бир этникалык алакада, ассимиляцияга (аралашууга) түшкөн этникалык бирикмелер өзүлөрүнө тиешелүү салттык чарбалык өзгөчөлүктөрдү, турмушундагы айырмалууларды, материалдык, руханий жана жасалма – колдонмо өнөрлөрүндөгү улуттук колоритти сактап калышкан. Мындай айырмалануулардын негизин улуттун же элдин өзүн - өзү таануусу (самосознание), бир этникалык бирикмеге кошулуусу (самоназвание), психологиясынын бирдиги жана башка маанилүү элементтер түзгөн. Белгилеп

⁶² Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек. -47-б.

⁶³ Народы Средней Азии и Казахстана.-Т.2.-М.,1963; Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-48-б.

⁶⁴ Моногарова Л.Ф. Преобразования в быту и культуре припамирских народностей. -М., 1972.- С.20-27

өткөн миграциялык процесстер байыркы мезгилден башталып XIX кылымга чейин созулган⁶⁵. Мына ошентип Памир жана Памир аймагында жашаган элдин курамына кыргыздардын ата - теги да катыша алган⁶⁶ десек биз жанылбайбыз.

VI –XIII кылымдардын аралыгында жарык көргөн чыгармаларда кыргыздардын кээ бир уруулук топторунун Теңир - Тоодо жана Памир, Алай аймагында жашагандыгы белгиленет. Алардын бирине түрк каганы Дизабуланын 569-жылы Византия элчиси Земархты Теңир - Тоо аймагында кабыл алгандыгы аркылуу айтылып, ал аймакта кыргыздардын жашагандыгы сүрөттөлөт. Теңир - Тоого уламыш кеткен Памирдеги кыргыздардын болжолдуу түрдө жашашы тууралуу маалыматтарды VI - VIII кылымдарда жазылган байыркы түрк тилинде жазылган чыгармалардан, IX - X кылымдардагы араб жана перс авторлорунун эмгектеринен учкай маалыматтарды кезиктире алабыз.

X кылымда жазылган араб ойчулу ал - Истахринин «Книга путей и стран» деген географиялык эмгегинде кыргыздардын жашаган аймагы төмөндөгүдөй көрсөтүлөт: «...Хырхызы (кыргыздар) живут между владениями тугузгузов, кимаков, океаном (бул тарыхый жазмада «океан» деп –Арал денизин эсептеген автор) и землей хазладжей»⁶⁷. Бул маалыматтар аркылуу биз орто кылым мезгилинде кыргыздардын Памирге уланып кеткен тоо аймактарында жашагандыгын божомолдой алабыз. Мындай божомолдоолорду ушул эле мезгилде жазылган Мухаммед Наджиб Бекрандын «Джехан - намэ» («Описание мира») деген чыгармасы күбөлөндүрө алат. Анын бөлүмүндө төмөндөгүдөй жазылган: «Большая гора выступает из пределов Тарчистана (т.е.Афганистана) и Гур, тянется мимо Бомияна и Пенджехира и достигает городов Вахана. Название ее мы находим неопределенным. Она является внешней стороной-спиной Тибета и так разделена, что большой отрог ее

⁶⁵ Моногарова Л.Ф. Этнический состав и этнические процессы в Горно-Бадахшанской автономной области Таджикской ССР// Страны и народы Востока.-Вып.XVI.-Памир.-М.,1975.-С.178

⁶⁶ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-48-б.

⁶⁷ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-49-б.

ведется в Туркестан вплоть до границы киргизов и продолжается до пределов Чина (т.е. Китая). Друг отрог поворачивается в направлении Хатлана и достигает предела Ферганы, затем доходит до Джебал и Сим Серебрянных гор, что в близи от города Ашрусте. И таким образом идет до пределов Бухары»⁶⁸. Жогорудагы берилген маалыматтардын негизинде Мухаммед Бекран памирдик кыргыздарга тиешелүү аймактарды сүрөттөөгө аракет кылган. Бул маселеге карата академик В.В. Бартольддун анонимдик түрдө жазылган «Худуд ал - Алам» («Границы мира») чыгармасын анализдөөдөгү корутундуга жазылган ойлоруна өзгөчө көңүл буралы. Анда В.В.Бартольд тогузгуздар кыргыздар менен түндүктөн гана чектешпестен батыштан да чектешкендигин X кылымда өкүм сүргөн маалыматтардын негизинде билдирет⁶⁹. «Худуд ал - Алам» 982-жылы түзүлгөн. Анда Памир жана ага коңшулаш жайгашкан аймактардын орографиясы тоо системалары жана анда жергиликтүү элдер тууралуу маалыматтар берилет.

Кыргыздардын Памир аймагында кайсы мезгилден баштап жашай баштагандыгын аныктоодо төмөндөгү тарыхый жана географиялык чыгармалар белгилүү өлчөмдөгү кызыгууларды пайда кылат. Алардын курамына X кылымда жарыкка чыккан Ибн Хордадбектин «Книга путей и государств», Мухаммед ибн Исхактын «Книга рассказов о странах», ал - Истахринин «Книга путей государств», Ибн Хайкалдын «Книга путей и стран», ал - Мукаддасинин «Лучшее разделение для познания стран», Абу Дулафтын «Записки», ал - Беруниин «Следы, оставшиеся от прошлых поколений», XI кылымда жазылган Ибн ал - Асирдин «Тарих ал - Камиль», XIII кылымга тиешелүү ал - Идрисинин «Развлечение истемленного в странствиях по областям»⁷⁰ чыгармалары кирет.

⁶⁸ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-49-б.

⁶⁹ Бартольд В.В. Киргизы.-Соч.-Т. II -ч.I -М.,1963.-С.492

⁷⁰ Бул чыгармалар тууралуу толугураак караныз: Материялы по истории киргизов и Киргизии.- Вып.1.-М.,1973; Восточные авторы о кыргызах.-Б.,1994; Источниковедение Кыргызстана (с древности до XIX в.).-Б.,1996.-С.166-189; Чоротегин Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени: по мусульманским источникам IX-XIII вв.-Б.,1995

Географиялык жана тарыхый маанидеги Памир кыргыздарына тиешеси бар кээ бир материалдарды фарс тилинде жазылган тарыхый булактардан кездештире алабыз. Мындай маанидеги тарыхый булактардын катарына Абу Али Баламинин, Абу Зайда ал - Балхинин, автору белгисиз «Худуд ал - Алам», Наджив Хамаданинин, Абд ар - Рашиддин⁷¹ эмгектери кирет.

Жогоруда авторлордун орусчага которулган эмгектеринде Памир жана Алай тоолуу массивдеринде жашаган кыргыздарга тиешелүү материалдар түздөн - түз болбосо да, бул региондорго тиешелүү кээ бир тарыхый-географиялык маалыматтар берилет. Тарых илимдеринин доктору, профессор Э.Ж.Маанаев Реми Дордун оюн XVIII кылым деп көрсөтүп⁷², андан ары өзүнүн оюн төмөндөгүдөй улайт: «XIX кылымдын башында Памирге тейиттерден кийин Мадали Кокон ханы болордун алдында Каратегинден качып келишкен кесек уруусу түзгөн. Бул уруу батыш багыты аркылуу Дарваз жана Шугнан тоолорун ашып өтүшкөн. XIX кылымдын аягында тейит уруусу Кичи Памирди, ал эми кесек уруусу Чоң Памирди ээлешкен. Алар менен чогуу анча көп санга ээ болбогон кыпчак уруулары жашашкан»⁷³.

Этникалык курамы боюнча Памирде жашаган кыргыздар төмөндөгүдөй уруулук топторго бөлүнүшкөн: тейит, кесек, кыпчак, найман.

Чогултулган материалдарга таянып, бул жердеги кыргыздардын саясий түзүлүшүн, социалдык катмарын аныктоого аракет кылалык.

Кыргыздарда уруулук түзүлүштү изилдеген белгилүү окумуштуулар С.М.Абрамзондун Я.Р.Винниковдун ойлору жана эл оозунда сакталынган маалыматтар боюнча түпкүлүгүндө кыргыздар үч топко бөлүнөт: оң, сол жана ичкилик. Булардын ичинен оң жана солго бөлүнүүлөрү согуш тактикасына карата жайгыштыруу салтынан келип чыкса керек. Бирок кийинчерээк мындай бөлүнүүлөр анча маанилүү ролду ойнобой калган. Чыгыш Памирде жашаган жогорудагы төрт уруу оң канатка жана ичкилик тобуна тиешелүүбүз деп

⁷¹ Источниковедение Кыргызстана.-с.189-214

⁷² Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-60-б.

⁷³ Ушул эле эмгекте.-60-61-б.

эсептешет. Ар бир уруу өз ичинен майда уруктарга бөлүнүшөт. Аларды да кезеги менен санап өтөлү:

- тейит: сары тейит, кара тейит, кочкор, шахим, текрең, навруз, акапа, кутан, чегитир;
- кесек: жыгдым, кызыл аяк, кыдырша, кыралай, мамачар, кесек, бостончок, мөшкө, курбаш, кош кулак;
- найман: мурза, жору, көн, жоон пут, куралай, көк эчки, куран;
- кыпчак: чела, колчок, мудурук, сарт⁷⁴.

II БАП. Памир кыргыздарынын коомдук – чарбалык жана маданий тарыхы

§ 1 Памирдик кыргыздардын чарбачылыгы

Биринчи бапта XVII кылымдын ортосунан тартып азыркы мезгилге чейинки Памир кыргыздарынын катар - катары менен калмактардын, кытайлардын, кокондуктардын, Памир аймагында жашаган тажиктердин локалдуу бөлүктөрүнүн жана орус баскынчылыгынын алдында болушкандыгын тарыхый - этнографиялык изилдөөлөрдүн негизинде анализ кылып өттүк.

Тарыхый, географиялык жана этнографиялык маалыматтарга караганда калмактардын кысымы алдында Жети - Сууну жана Тенир Тоону убактылуу таштап козголгон кыргыздар Фергананын орто түздүктүү жана тоолуу райондоруна отуруп калышкан эмес. Бул проблема боюнча белгилүү француз профессору, Ооган жана Памир кыргыздарынын изилдөөчүсү, Париждеги

⁷⁴ Дор Р. Көрсөтүлгөн эмгек.-14-б.

Борбордук Азия илимий борборунун директору Реми Дордун аныктоосу боюнча XVII кылымда, ордунан козголгон эл батышты карай сүрүлгөн да Ферганада гана токтоп калбастан алардын бир бөлүгү Алай өрөөнүнө, андан ары түштүк - батыш тараптагы Гиссарга чейин жетип, кийин кайра кайрылып, Каратегиндин чыгыш жагына келип отурукташкан. Бирок мындай көчүп - конуу адаттагы иш эмес, аргасыздан болгон сейрек окуялардан эле. Ар бир топ өздөрүнүн кызыкчылыктарына байланыштуу каалаган жерлерге көчүшкөн⁷⁵.

Элдин оозунан уккан эмпирикалык талаа материалдарынын негизинде батыштагы чет өлкөлүк изилдөөчүлөр М.Н. Шахрани, К. Науман жана башкалар Памирге кыргыздардын кийинки мезгилде - XVII кылымдын аягы - XIX кылымдын башында келгендигин көргөзүүгө аракеттенишет⁷⁶.

Англис, немец, француз жана орус тилдеринде жарыкка чыккан материалдардын жана өзү чогулткан талаа информацияларынын негизинде Р. Дор төмөндөгүдөй ойго келет. «В.Бартольд XVIII кылымга чейин Памирде эл отурукташкан эмес деп белгилейт. Бабур - Намене жана Тарих – и - Рашидиде Памирде жаргак уруусу жайлаган деп айтылат, бирок Алай тоолорун жердеп турушуп, жанаша жерде Дашт - Алайдай көйкөлгөн жайлоосу турса, Памирди жайлаганы шек туудурат. Эмнеси болсо да XVI кылымдын башында кайсы бир күнөөлөрү үчүн, мал уурдады деппи, салык төлөгөн эмес деппи, айтор бир жолу Султан Бабур өзүнүн аскерлерин жиберип, эл кыргынга учураптыр.

Бул уруулардын Памирде, жазгы жана күзгү көчүп - конуулары, кийин XVIII кылымда биротоло адатка айланган. Буга мүмкүн жер чалгындоо мезгилинде бел байлаган анча азгантай адамдар келип отурукташса керек. Негизги демилгечилери тейит уруусу болгондуктан жакшы жайлоолор да ошолорго тийешелүү. Ага карай келүүчү жол Кызыларт ашуусу аркылуу өтүп, Алай өрөөнү менен Харгушы - Памирди байланыштырышат да андан ары жол түштүктү карай Ак-Суу өрөөнүнө келип жетет»⁷⁷. Ушундай айтылган

⁷⁵ Дор Р. Ооган Памириндеги кыргыздар: Тарыхый - этнографиялык баян.-Б., 1993.-9-б.

⁷⁶ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-60-б.

⁷⁷ Дор Р. Көрсөтүлгөн эмгек.-9-б.

ойлордун негизинде Реми Дордун оюнун эки ача чыккандыгы байкалат - XVII кылымданбы же XVIII кылымдан тартып Чыгыш Памирде кыргыздардын жашай баштагандыгы тууралуу.

Эми колубузда топтолунган материалдардын негизинде памирдик кыргыздарда өкүм сүргөн салттуу бийлик тууралуу маалымат берели.

Жаратылышынан эркиндикти баалаган, өмүрүндө багынып көрбөгөн, дегеле улуттук мүнөзү боюнча эч кимге көз каранды болууну каалабаган кыргыздар кандай гана ырайымсыз бийлик болбосун, эч убакта багынып моюн сунган эмес. Алардын манабынын бийлигинин кубаттуулугу уруулардын арасындагы, анын өзүнүн керт башынын, кадыр-баркына гана байлагыштуу болгон.

Манап деген мыйзам түзүүчү жана аны ишке ашыруучу бийликтерди – эки тизгин, бир чылбырды өз колуна топтогон, жалпы эл менен айрым башчылардын ортосундагы, же барымта, кандайдыр башка талаш-тартыштарды чечкен, ошондуктан жортуулдагы жолдуулугу, тайманбас эр жүрөктүүлүгү менен кадыр - баркка жетише алган манаптын сөзү эки болгон эмес.

Ар бир манап бирине - бири көз каранды болгон эмес. Уруулардын араларында чыр - чатактар чыкканда гана, же болбосо жалпы коомдун кызыкчылыгы үчүн гана манаптар кеңешке чогулушкан. Бул кеңешке ага манап (чоң манап) башчылык кылган, бирок салт боюнча ал өзүнчө бир эч кандай деле артыкчылыгы бар бийликке эгедер болгон эмес. Ага манап башчылыкка же төрагалыкка ошол бир жыйынды өткөрүү мөөнөтүнө гана шайланган. Манаптык бийлик атадан балага мурас катары өтүп турган. Бийликтин манап аркылуу мындай багытта өнүгүшү Памир кыргыздарында бийликти абдан татаалдаштырган. Себеби, манаптын баласы көпчүлүк учурда атасы сыяктуу касиеттерге эгедер боло алган эмес. Көпчүлүк мезгилдерде манаптар байлыгы мол, күч-кубаттуу уруулардан гана чыккан. Манап болууга талапкер адам, кокус ал аябагандай таанымал, эл жалпы билген атактуу

акылман же баатыр болбосо, анда ал баарынан мурда өз урук - тукумунун билермандары менен аксакалдарынын макулдугун сураган. Манап деген өзү шайланган да эмес. Ал негизинен жалпы эл тарабынан таанылган. Атак - даңкына жана бийлигинин кудуретине жараша манаптар коомдун даракеттүү мүчөсү болуу менен бирге короологон кой, үйүр - үйүр малдары менен кенен жайлоолорду ээлеген.

Кыргыздардын жеке менчик укуктары алардын бир туугандык жакындыгы менен эмес, байлыгынын көлөмү менен аныкталат. Андыктан, алардын ар бири теориялык жагынан ар кандай социалдык функцияны аткара алышат. Андай милдетти аткарууга алардын социалдык түпкү теги, же кайсыл катмардан чыгышы эч кандай тоскоол боло албайт.

Байлык дегениң элди жиктеп, катмарларга ажыратуучу фактор болгон соң, демек дүнүйө - мүлкүнө жараша жалпы кыргыз жамаатын негизги үч топко бөлүп кароого болот: бай (менчик ээси), чарбачы (малчы), койчу - жалчы.

Памир кыргыздарында көчмөн мал чарбачылыгы үстөмдүк кылат. Ал чарбачылыктын ичинен мал чарбачылыгы негизги орунду ээлейт. Экстенсивдүү мал чарбачылыгы жергиликтүү жаратылыш шартына түздөн - түз байлагышкан. Бир жайыттан экинчи жайытка көчүү убактылуу мүнөзгө ээ болгон. Кышында малды кармоо үчүн атайын чөптөр чабылып, даярдык көрүлгөн эмес. Урууларга тиешелүү аймактар төмөндөгүдөй болгон. XIX кылымдын аягында тейит уруусунун жайлоосу Ран - Көл көлүнө жакын аймакта орун алган Зор - Билик капчыгайы жана Ак - Суу дарыясынын боюндагы чөпкө бай аймактар эсептелинген; ал эми кыштоосу Ран - Көл көлүнө жакын жердеги Тогуз - Агыл капчыгайында жайланышкан. Кесек уруусунун жайлоосу Кызыл - Рабатта, ал эми кыштоосу Ак - Суу дарыясынын боюндагы Кош - Агылда орун алган. Наймандар жана кыпчактар Орто - Белде жана Жогорку Тагармада жайлашса, кыштоосу Жогорку же Төмөнкү Гезиде, Мук - Суу капчыгайында орун алган. Бирок мындай жайлоо аймактарына

абдан катуу чек коюу памирдик кыргыздарда сакталынган эмес. Себеби жер шартына, географиялык түзүлүшүнө жараша алар өзгөрүлүп турат.

Тарых бетинде жазылып калынган маалыматтар боюнча Памир кыргыздарынын көчүп жүрүүсүндөгү мындай чек коюулар табигый географиялык шарттардын сырткары малга керектүү чөптөрдүн жана суунун болушу маанилүү орундарды ээлеген. Мына ошондуктан алардын көчүү системасы дайыма өзгөрүлүп турган⁷⁸. Атадан балага өтүп келе жаткан салттуу көчмөнчүлүк белгилүү тартипте жыл ичинде жүргүзүлгөн. Ар бир уруулук топ өз карамагындагы жайытты туура жана убагында пайдалануу үчүн белгилүү жылдык циклды иштеп чыгышкан. Анын негизинде ар бир сезондук мезгилге тийиштүү жайыттарды туура бөлүштүрүү аркылуу жүргүзүлгөн. Памир кыргыздары кыштоону көпчүлүк мезгилдерде Чоң Кара - Көл көлүнө жакын жерде, Ранг - Көл өрөөнүндө, Ак - Байталда, Кош - Агылда, Ак - Ташта жана Ак - Суу дарыясынын жогорку агымында өткөрүшкөн⁷⁹.

Этнографиялык материалдарга караганда кыштоолор түздүктүүрөк, суусу, мал жегенге чөбү бар жерлерде жайланышкан. Мындан сырткары кардын аз жаашына өтө көңүл бурушкан. Алайда жашаган кыргыздардан айырмаланышып кыштоолор үчүн коргончолорду курушкан эмес.

Памир кыргыздарында мал чарбачылыгынын ичинен негизги орунду кой чарбасы жана топозчулук ээлеген. Мындан сырткары төөнү өндүрүүгө да өтө көңүл бурушкан. Салттуу турмушка ылайык соода жүргүзүүдө натуралдык алмашуу ыкмасы пайдаланылган. Памир кыргыздары алайлыктардын, тажиктердин жана локайлыктардын жылкыларын сатып алып турушкан. Мал чарбачылыгынын ичинен биринчи орунда кой чарбачылыгы турган. Анын саны башка малдарга караганда өтө басымдуулук кылып, кой чарбачылыгынан түшкөн сырьё аркылуу тамак - ашын, кийим - кечегин жана турак жайына керектүү материалдарын камсыздандырышкан. Мындан сырткары койдун

⁷⁸ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-75-б.

⁷⁹ Аристов Н.А. Этническая отношения на Памире в прилегающих странах, по древним, преимущественно китайским историческим известиям//Русский антропологический журнал.- №3, -1903.-С.6

наркы башка буюмдарды алуудагы негизги эквивалентти түзгөн. Соода ишин жүргүзүп келишкен кошуна тажик элинин соодагерлеринен өзүлөрүнө керектүү буюмдарды койго алмашып алып турушкан.

Негизги мал чарбачылыгында кой багуудан кийинки орунда топозчулук турган. Орто Азиянын жергиликтүү элдеринин ичинен кыргыздарда топозчулук чарбачылыктын негиздеринин бирин түзгөн⁸⁰. Өзгөчө мындай кубулуш Памир жана Алай кыргыздарына мүнөздүү болгон. Чыгыш Памирдин географиялык жана жаратылыш шарттары мал чарбачылыгынын башка түрлөрүн өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк берген эмес. Мына ошондуктан памирдик кыргыздар топозчулукка көп көңүл бурушкан⁸¹. А.Волконскийдин аныктоосу боюнча памирдик кыргыздар топозду мал катары жана жүк ташуучу унаа катары пайдаланашып, андан сүт, жүн жана адамга керектүү терини иштетип алышкан⁸². Памирдик кыргыздар кеч жайда жана күздө кышкыга карата мал чөптү даярдашкан эмес. Кышкыга даярдалбаган жем - чөптүн жоктугунан жергиликтүү элдин малы үчүн жут маселеси абдан катуу болгон. Жут дегенибиз кыш узака созулгандыктан, мал жээчү жердин үстүндөгү чөптүн, даярдалынган жемдин жоктугунан кыштан арыктап арач чыккан жеми - чөбүнүн жок болушунан ооруга чалдыгып, малдын басымдуу бөлүгү кырылууга же башкача айтканда жок болууга дуушар болот. Мына ушунун себебинен памирдик кыргыздарда малынын санынын өсүүсү болгон эмес. Жут Памир аймагында көп мезгилдерде кардуу кыштан, суук келген жаздан кийинки мезгилдерде жолуктурулган. Жут болгон жылдары көпчүлүк орто же кедей үй бүлөлөрдүн малы толугу менен жоголгонго жеткен. Алардын арасында ачарчылык башталган. Мына ушундай катуу жуттан кийин алардын кээ бирлери колунда бар бай адамдарга көз каранды болуп малын багууга өтүшөт, ал эми кээ бир үй бүлөлөрү түздүктүү жана бышыкчылыкка мол Фергана өрөөнүнө көчүүгө мажбур болушат. Бийик тоолуу, кардуу жана суук жаздуу Чыгыш Памирде мындай катуу жуттар тез - тез болуп турган.

⁸⁰ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-77-б.

⁸¹ Наливкин Д.В. Памир-крыша мира.-М., 1948.-С.8

⁸² Волконский А. От Нового Маргелана до границы Бухары// Вестник Европы.-№7,-1894.-С.133

Жаратылыштын мындай табигый факторунун негизинде памирдик кыргыздардын чарбачылыгынын өнүгүшүнө абдан жакшы шарттар түзүлбөстөн, анын өнүгүшүнө тоскоолдук болгон көп факторлордун болушуна алып келген.

Памирдик кыргыздар көчмөн эл болгондон кийин жыл сайын үч жолу көчүшкөн. Июндун аягында жаздоодон жайлоого, октябрдын аягында күздөөгө, декабрдын ичинде кыштоолоруна кайрылып көчүшкөн. Жай айларында жергиликтүү эл жогору тоо таяна көтөрүлүшсө, андан кийинки мезгилде төмөн карай түшө башташкан. Оокаты аз, колунда малы жокко эсе кожолуктар бийик тоолуу жайлоолорго тоо - ашууну ашып чыгышкан эмес. Алар бирдей эле бийиктикте жайгашкан оттуу, чөптүү аймактарда көчүп - конуп жүрүшкөн. Мындай жерде кыштоонун, жаздоонун, жайлоонун жана күздөөнүн орду туруктуу болуп, көчүп келингенден кийин боз үй, алачыктар өзүнүн мурдакы ордуна же эски конушуна тигилген. Ошол учурдагы өмүрдүн бейкут, тынч өтүшү айылдын кеңдигине күчтүү таасир тийгизгендиктен алар кенен - чонон бытырап, өздөрү каалагандай жайыла үй тигип коно беришкен. Уруунун ичиндеги майда уруктардын сезондук конуштарда чогуу бир жерге жайгашышы сырттан болгон кол салуулардын мизин кайтаруу үчүн негизделген.

Памирдин кыргыздардын салттык жашоо турмушунда жана күнүмдүк чарбасында аңчылык маанилүү орунду ээлеген. Мындай чарбанын маанилүү орунду ээлешине Памирде көп түрдүү жапайы айбандардын, канаттуу куштардын мол болушу негизги себеп болгон. Негизинен аңчылык тоо текеге, аркарларга, карышкырларга, аюуларга, илбирстерге, сүлөөсүндөргө, суурларга, коендорго, кулжаларга, илек - илектерге, тоо бактектерине, тоодактарга жана башкаларга карата жүргүзүлгөн.

Памир кыргыздары аңчылыкты мылтык, жыгач жана темир капкандары, тузактар менен жүргүзүшкөн. Мүнүшкөр куштар менен аңчылык жүргүзүү памирдик кыргыздарда болгон эмес. Себеби мурунтадан бери келе жаткан ата

салты катары улантылбаса керек⁸³. Көпчүлүк мезгилдерде аңчылыкты аң уулоочу тайгандар же үйдөгү иттер, дөбөттөр аркылуу жүргүзүшкөн. Памирдик кыргыздар мылтыктарды колго жасашкан. Мылтык фитиль түрүндө жасалып, анын тээги жыгачтан жасалган. Ал эми ок - дарысын табигый семирткичтерден даярдашкан. Бирок мылтык менен аңчылыкка чыгуу колунда бар, байыраак адамдарга гана тийешелүү болгон. Көпчүлүк мезгилдерде колунда жок кедей-кембагалдар өзүлөрүнүн жоро - жолдоштору, шериктери менен эч бир куралсыз аңчылыкка чыгууга мажбур болушкан. Мындай мезгилдерде аңчылар капчыгайлардагы кууш, тар таш колотторун пайдаланышкан. Негизинен аңчы куралы катары таштарды, кабелтең союлдарды, кыл аркандарды, иттерди пайдаланышкан. Кармала турган жапайы айбандарды кууш, тар колоттор аркылуу куушуп, ал жерден өтүп бара жаткан айбандарды чоң таштарды кулатып же жоон союлдар менен чабышып аларды колго түшүрүшкөн. Жут болгон мезгилдерде аңчылык жашоонун негизги чарбачылыгы катары пайдаланылган. Себеби, жер шартына, географиялык түзүлүшүнө жараша Памир түздүктүү өрөөндү дыйканчылыкка жана багбанчылыкка бай аймактардан алыс жайгашкандыктан аңчылык күнүмдүк жашоонун негизги эквиваленти катары колдонулган. Мындай мезгилдерде аңчылыкка чыккан адамдардын саны да көбөйүп, аңчылыктын эң жөнөкөй түрлөрү да пайдаланыла баштаган. Себеби, аңчылыкка дуушар болгон кыргыздар аңчылыкты жашоонун негизги булагы катары карашкан. Аңчылыктан түшкөн эт, май күнүмдүк оокатта гана пайдаланылбастан анын продуктыларын жыл бою колдонууга аракет кылышкан.

1892 – 1895 - жылдары орус падышасы тарабынан уюшулган «Памир жүрүшүнүн» катышуучусу Б.Л. Тагеев өзүнүн жазган чыгармасында памирдик кыргыздардагы аңчылыкты төмөндөгүдөй сүрөттөйт: «Аркарга же кийикке аңчылыкка чыкканда кыргыздар өздөрүнө өздөрү окшобой, ушунчалык зор өзгөрүүлөргө дуушар болот. Таң куланаак аткандан тартып, караңгы кирген мезгилге чейин кыргыздар аска, зоону, жок болуп кетүүчү куйларды

⁸³ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-78-б.

карабастан ахчылыкка түшкөн жаныбардын изин суутпай өлтүрүп, өзүнүн айылына чейин жонуна салып көтөрүп бара алышкан»⁸⁴.

Аңчылык чарбачылыктын негизги түрү катары пайдаланылган. Мындай чарбачылыктан алар эт, тери, мүйүз, жүн жана башка нерселерди өзүнүн жашоо турмушунда пайдалана алышкан. Аңчылыктан түшкөн оокаттар соода байланыштарында алмаштыруу үчүн колдонулган.

Памир аймагында тоо дарыялары, суулары жана көлдөрү канчалык көп болсо да анда жашаган балыктарды жергиликтүү кыргыздар кармашып, тамак рационалу үчүн колдонушкан эмес.

Памирдик кыргыздардын натуралдык экстенсивдик чарбасы алардын жашоо турмушунун бардык талаптарына жооп бере алган эмес. Мына ошондуктан алардын күнүмдүк жашоо турмушуна жетпеген тамак - аштын түрлөрү, буюмдары алмаштыруу же сатып алуу (соода) жолу менен толукталынып турулган. Мурунку мезгилдерден бери өкүм сүргөн Улуу Жибек Жолунун бир бутагы Памир аймагы аркылуу өткөн. Мына ушундай транзиттик соода жолун кыргыздар өз турмушунда пайдаланышкан. Коңшу элдер менен болгон өтө татаал, зоокалуу, кардуу, аскалуу тар жолдорунун өкүм сүргөнүнө карабастан памирдик кыргыздар дайыма соода байланышында болуп турушкан.

Коңшу жана соодагерлер аркылуу байланыштырылган башка элдерден сырткары Памирдин өз ичинде жашаган кыргыздардын уруулук топторунун жана Фергана, Каратегин, Кашкар аймактарында жашаган кыргыздардын ортосунда этноконтакттык, соода байланыштары дайыма болуп турган. Тоолуу аймакта мал чарбачылыгы менен кызмат кылган дыйканчылык менен кесиптенишкен жогорку аймактарга барышып эт, сүт, тери, мал азыктарын дыйканчылыктан жана үй - чарба, кол менен жасалган буюмдарына алмаштырып турушкан. Мындай шарттарда буюмдарды алмаштыруу негизги

⁸⁴ Тагеев Б.Л. Памирские киргизы (очерк)// Нива.-№38.-1897.-С.898

орунду ээлеген⁸⁵. Көчмөн кыргыздардын ортосунда да жогорудагыдай соода байланыштары жүргүзүлгөн.

Соода өткөрүүсүнүн жогорудагыдай ыкмалары революцияга чейинки орус саякатчыларынын жазмаларында, алардын губернаторго же падышага берген отчетторунда тарыхый дарек катары жазып калтырылган. Мисалы, Ферганадан же Кашкардан жеңил тигилген кемселдерди же чапандарды, пахтадан жасалган кездемелерди, арзан ээрлерди, ат такаларды жана башка турмушка керектүү болгон буюмдарды алмаштыруу жолу менен сатып келип турушкан.

Ички жана тышкы соода байланыштарында памирдик кыргыздар мал чарбачылыгынан түшкөн сырьелорду гана пайдаланышпастан, чарбачылыктын башка түрлөрүнөн келип чыккан буюмдарды да колдонушкан. Мындай чарбачылыктын түрлөрүнөн алтынды, күмүштү иштетүү, туз чыгаруу түрлөрү кирет⁸⁶. Чарбанын мындай түрлөрү памирдик кыргыздардын ичинде кенен жайылган эмес, мындай чарбалар кээ бир кыргыздарга гана тийешелүү болгон. Орто Азиянын кол - өнөрчүлүгү өнүккөн чоң шаарларынан жана дыйканчылыгынан зор түшүм алган өрөөндөрүнөн алыска жайланышкан Памир аймагындагы жергиликтүү элдер күнүмдүк жашоосундагы керектүү буюмдарды өзүлөрүнүн үй чарбачылыгынан түшкөн буюмдар аркылуу толукташкан. Алардын үй чарбачылыгы эң жөнөкөй түрдө болуп, негизинен мал чарбачылыгынан сырьелорду кайра иштетүү болуп саналган. Ушундай ыкма менен терини жүндү кайра иштетишип, алардан өздөрүнө керектүү буюмдарды жасашкан.

Жүндү үй шартында кайра иштетүү жолу менен кийиз, ала кийиз, тердик, ичмек жана башкаларды жасашкан. Чарбачылыктын башка түрлөрүнө караганда терини кайра иштетип чыгаруу жакшы темпке коюлган. Койдун жана төөнүн жүнүн жакшы тазалап, сабашып, колдору менен тытышып,

⁸⁵ Строилов Л. Алай менен Памирди ашып// Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт.-2-китеп.-Түзүүчү К. Жусупов.-Б., 1993.-338-б.

⁸⁶ Рокка Ф. Памир жана Алай кыргыздары// Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт.-Түзүүчү К. Жусупов.-Б., 1991.-354-б.; Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-80-б.

ийиришип, андан кийин өрмөктө кийим жана чарбачылык үчүн жүндөн даярдалган кездемелерди токушкан. Мындай жол менен токулган кездемелерден үйдүн (боз үйдүн) ички интерьерин, ат жабдыктарын кооздоо үчүн пайдаланышкан. Ал эми иштетилген, ийлетилген териден ичик, баш кийим, бут кийим жана башка чарбачылыкка керектүү буюмдарды жасашкан. Булардын курамына саба, чанач, көөкөр, дан өсүмдүктөрүн (ун, талкан) жана суюк майларды куюу үчүн тери каптарды ийлешкен. Ал эми ири мүйүздүү малдардын курамына кирген уйлардын, жылкылардын жана төөлөрдүн терилеринен бут кийим, ээр токумдун бөлүктөрүн, териден жасалган идиштерди даярдашкан.

Памирдик кыргыздарда жыгач иштетүүчүлүк анчалык өнүккөн эмес. Себеби, бийик тоолуу Чыгыш Памирде жыгаччылыкка, устачылыкка жарамдуу сапаттуу жыгач өсүмдүктөрүнүн, бактарынын өспөгөндүгү менен чектелсе керек. Бирок ошондой болсо да, арча жана жыгачтын башка түрлөрүнөн боз үйгө, чарбачылыкка керектүү жыгач буюмдарын жасап турушкан. Кээ бир белгилүү усталар ээр токум, бешик, чөмүч, жыгач кесе жана башка керектүү буюмдарды жасашкан. Боз үйдүн керегесин, ууктарды, түндүгүн жана башка кооздолунуп жасалынган жыгач буюмдарын памирдик кыргыздар Алайдан, Шугнандан, Вахандан же Кашгардан алып келип турушкан. Жыгаччылыктын өнүгүшүнө Памирдин табигый жер шарты абдан зор таасирин тийгизген.

Памир кыргыздарына темир иштетүү жана ювелирдик чыгармачылык тийешелүү болгон. Өз аймагынан даярдашкан алтын, күмүш кендеринен аялдардын түрдүү азем буюмдарын жана үй чарбачылыгына абдан керектүү болгон балта, кайчы, апчуур, мылтыктын фитилдерин даярдашкан. Аялдарга тийешелүү азем буюмдарынын курамына чолпу, чач учтук, шуру, седеп, топчу жана башкаларды билишкен.

Совет доорундагы кыргыз этнографиясын негиздөөчүлөрдүн бири белгилүү окумуштуу, профессор С.М.Абрамзондун билдирүүсү боюнча памирдик кыргыздар тоо хрусталын (түссүз тунук кварцтын бир түрү), яшманы

(кварцтын бир түрү)⁸⁷ иштете билишип, алардан ар түстөгү аялдардын азем кооздуктарын жасашып Кашгар жана Жаркент шаарларынын базарларында сатышкан⁸⁸.

§ 2 Маданий турмушу жана коомдук абалы

а) материалдык маданияты

Турак жайы: Памирдик кыргыздардын жашоо турмушунда жылы бою негизги турак жай катары боз үй колдонулган⁸⁹. Боз үй жалпы эле кыргыз элинин сергек акылынан чыккан, чебер колунан уланган, техдешсиз өзүнчө өнөр. Ал укмуштуудай айлакердик көркөмдүккө, математикалык так эсепке жана физикалык тең салмакка ээ. Жалаң мал чарбачылыгын аркалаган памирдик кыргыздар өзүлөрү каалаган жерге – мейли тоодо мейли түздүктүү жерде жашоого бирдей охтойлуу шарт түзгөн үйдү жаратып алуусуна жашоо тиричилиги өзү мүмкүндүк берген. Боз үйдүн жыгач жабдууларына уук, кереге, түндүк, босого – таяк жана башкалар кирген. Ал жабдуулардын негизги бөлүгү Алай же Кашгар тараптан алынып келинсе, майдараактарын жергиликтүү табигый жыгачтан жасашкан. Памирдик боз үйдүн мына ушундай түрүн жаратышы үчүн турмуштук тажрыйбаларын, талантын, акыл - ойлорун жана кол өнөрчүлүгүн жумшаган.

Көчүүгө жеңил, каалаган жайга же жерге кондурууга ылайыкташкан, жаан суусун тез агызган, табияттын ар кандай таасири - күчүнө туруктуулук кылган боз үйдүн ичине от жагууга жана жылуулукту сактоого да охтойлоткон.

⁸⁷ Юдахин К.К. Русско-киргизский словарь.-М., 1957.-С.936,983

⁸⁸ Абрамзон С.М. Очерк культуры киргизского народа.-Фрунзе, 1946.-С.32

⁸⁹ Кененрээк караңыз: Дор Р. Көрсөтүлгөн эмгек.-52-69-бб.

Тоолуу Памирде жашашкан жергиликтүү эл негизги жашоо шартына (экстенсивдүү мал чарбачылыгы, көчүп - конуу жана башкалар) ылайык боз үйдүн жүктөлмө түрүн кабыл алышкан. Белгилүү кыргыз тарыхчы – этнографтары К.И.Антипинанын⁹⁰ жана А.Акматалиевдин⁹¹ ойлору боюнча боз үй алачыктын көчүрүп жүрүүгө ылайыктуу түрүнүн андан аркы өнүктүрүлгөн түспөлү катары кабыл алынат. Боз үйдүн жыгач тулкусуна узанган усталар – чыныгы архитекторлор. Жайык тиксе тең салмакты сактап, бүктөп койсо бир төөлүк жүк, көчүп конууга ылайык, тоолуктардын сыймыктуу бул мүлкүнүн көлөмү ар кандай чоңдукта же канатта болот.

Памирдик кыргыздарда Кыргызстанда жашаган кыргыздарга окшош эле боз үйдүн жыгачы «сегиз же алты канаттан» же болбосо «сексен баштуу», «элүү баштуу» деп айтылат. Чоң кичинесин далилдеген үйдүн башы сайылган ууктун саны менен өлчөнөт. Жергиликтүү кыргыздарда тигип чечүүгө жана көчүп – конууга, ички эмеректеринин орун алышына 45 –55 баштуу үйлөр арбын жасалынган.

Боз үйдү жасоодо, тигүүдө, чечүүдө, жүктөөдө, сактоодо көркөм кол өнөрчүлүктүн ар бир түрү өз табы менен коштолуп кармалат да, тери, жүн, сайма, таар, жыгач буюмдары боз үйдүн ички колдонмо – жасалгаларына катышып, анын эстетикалык кабыл алуусун чыңдайт жана кооздойт. Узчулук, оймочулук, саймачылык, өрмөкчүлүк, түймөчүлүк, бычмачылык, зергерчилик, кайышчылык, жыгаччылык жана башка чеберчиликтер боз үйдүн турган турпатынан көрүнүп жалпы элдик буюм катары таанылат.

Памирдик кыргыздарда боз үйдүн ички жасалгаланышы салттуу традицияга негизделген. Боз үйдүн ички жасалгаланышын кандай түшүнсөк болот? Бул – эмеректердин боз үйдүн ичинен орун алышы аркылуу түшүндүрүлөт. Боз үй сырткы структуралык түзүлүшү боюнча тегерек. Мына ушундай тегерек боз үйгө эмеректерди кандай жол менен жайгаштырышкан?

⁹⁰ Антипина К.И. Особенности материальной культуры прикладного искусства южных киргизов. Фрунзе, 1962

⁹¹ Акматалиев А. Кыргыздын кол өнөрчүлүгү. -Б., 1996.-39-б.

Үйдүн ичин көркөмдөөгө, эмеректерди иреттүү жайлаштырууга тегерек цилиндр формасындагы боз үйдүн ички аянты ойдогудай жагдайды түзөт. Жергиликтүү кыргыздарда боз үйдүн ичи төмөндөгүдөй структуралык бөлүктөргө бөлүнгөн: боз үйдүн кире беришиндеги ох тарабы ашкана, андан жогору уул - келини жата турган жай; андан кийинки орунда жүк жыйылып төр деп аталынат (бул жерге жакын үй ээсинин жата турган жайы жайланышкан); төргө уланган жайга ээр токум коюлат; ал боз үйдүн ортосуна коломто – тулга коюлган. Боз үйдүн ичинин ашкана тарабы «эпче», эр бүлө жайлашкан «ыпча» деп бөлүнгөн.

Жогорудагы негизги турак жайдан сырткары памирдик кыргыздар «чум» деп аталынган алачыкка окшогон турак жайды да колдонушкан⁹². Анын үстү ийлетилген тери менен жабылып боз үйгө караганда арзан турак жай болгон.

Жергиликтүү элдин боз үйүнүн жыгач конструкциясы, ички жана сырткы декоративдик жасалгаланышы Түштүк Синьцзян, Алай жана Түштүк Ферганада жашаган боз үйүнүн тибине окшош⁹³.

Тарыхый жазма маалыматтарга караганда XIX кылымдын акыры XX кылымдын башында памирдик кыргыздарда туруктуу, стационардык үйлөрү анча көп болгон эмес. Кыргызстандын тарыхы боюнча белгилүү окумуштуулар Э.Маанаевдин жана В.Плоскихдин изилдөөлөрү боюнча XIX кылымдын экинчи жарымында Кичи Памирде кыргыздарга тийешелүү эски таштан жана топурактан курулган үйлөрүнүн калдыктары айтылат⁹⁴. Бирок мындай үйлөрдүн Памирге жакын жерде жайгашкандыгы белгиленет. Ю.А.Шибеева өзүнүн эмгегинде памирдик кыргыздар туруктуу, стационардык үйлөрдү XX кылымдын 20-жылдарынан тартып курушкандыгын далилдейт⁹⁵.

XIX кылымдын ортосунда памирдик кыргыздардын кийими жалпы эле кыргыздардын кийимине окшош болгон. Бирок, анын кээ бир элементтерине

⁹² Андреев М.С. Чум – бывшее жилище киргизов Памира.-С.15

⁹³ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-81-б.

⁹⁴ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-82-б.

⁹⁵ Шибеева Ю.А. Материалы по жилищу мургабских киргиз.-С.94

Тажикистанда, Ооганстанда жана Кытайда жашаган элдердин таасири тийген. Кийимди көпчүлүк мезгилдерде өзүлөрү даярдаган материалдардан (териден, жүндөн) тигишкен. Мындан сырткары коңшулаш элдерде кечири тараган бөздөн, матадан жана башка материалдардан да кийим тигишкен. Башка. коңшулаш элдерде тараган материалдарды колдонууда ар бир кожолуктун материалдык абалы негизги орунду ээлеген.

б) Тамак ашы

Памирде тамак - аштын негизги булагы болуп мал чарбачылыгынын азыктары – эт, сүт эсептелет. Аба ырайынын катаал шарты, асман тиреген бийиктик жана топурактын өзгөчүлүгү (көбүнчө саздак же шортек – туздуу келет) айыл – чарба азыктарын өстүрүүгө мүмкүнчүлүк бербейт. Тамакка колдоно турган жапайы өскөн пияз (жергилүүктүү диалектте «дана» деп аталат) ачуулугуна байланыштуу чийки түрүндө азыраак, чанда колдонулат, бирок куурулган же бышырылган түрүндө тамакка кошулат. Экинчиси ышкын (чүкүрү) бул да элде кеңири керектелүүчү витаминдүү жана даамдуу тамакка кирет. Мындан сырткары жыты аңкыган чөптөрдү тамак бышырууда колдонушат⁹⁶.

Жергиликтүү кыргыздар орто жана бийик тоолуу аймактардагы өрөөндөрдөн чайга керектүү өсүмдүктөрдү кенен колдонушкан. Алардын курамына кызыл чай, пахта чай жана башкалар кирген. Француз изилдөөчүсү Реми Дордун изилдөөсү боюнча мындай чайлар төмөндөгүдөй аныкталынат. «Кызыл чай» - түсү кызыл, күчтүү чай, сууга демдеп ичишет, «пахта чай» - дарылыгы жок кайнатылган сууга демдеп ичишет, чөбү койго жагымдуу келет. Чайдын дагы бир түрү «кайсар» же «тикен кайсар» деп аталынган. Аны ооруган адамды тердетиш үчүн кайнак сууга демдеп ысык ичиришкен, жалбырагын дененин шишиген жерине тартышкан. «Гүлафшан чайы» (перс

⁹⁶ Дор Р. Көрсөтүлгөн эмгек.-76-б.

тилинде «гүлү» - гүл, «афшан» - таратуучу) дарылыгы жок кайнатылып ичилет⁹⁷.

Нан же тооч жергиликтүү элдин тамак рационунда өтө аз маанини ээлеген. Себеби жер шартына памирдик кыргыздар арпа, буудай жана башка дан азыктарын Памир аймагында өстүрө алышкан эмес. Ун, тамак - ашка тийешелүү башка азыктарды Ооганстандын Таш - Коргон аймагынан, Кашгар тараптан же Бадахшандын, Фергананын дыйканчылыкка бай райондорунан алып келип турушкан. Ошондуктан дан өсүмдүктөрү алардын тамак - аш системасында маанилүү орунду ээлеген эмес.

Эми Памир кыргыздарынын эттен, сүттөн, ундан (башкача айтканда дандан) жасалган оокаттарына (азыктарына) жана суусундук ичимдиктерине кыскача токтолуп өтөлү.

Жазма тарых бетине жазылып калынган маалыматтар боюнча кыргыздар жылкынын, уйдун, топоздун, төөнүн же эчкинин этине караганда койдун этин көбүрөөк пайдаланышкан. Ал эми ачылыкка чыккан мергенчи аркар, теке, кулжаны атып келсе, анын эти толугу менен тамакка жумшалган. Эттен жасалган тамактын түрлөрүнө төмөндөгүлөр кирет: куурдак - сары майга же тоң майга бөртө тууралып куурулган эт; кебеп, кевек, шишкебек - көбүнчө койдун этинен бөртө тууралып чокко бышырылган эт (памирдик тамакты чанда даярдашкан); тоголок гөш (эт) - жалаң этти өз майына, тоңгон майга же каймак майга бүкүлү сөөктүү, сулп этин майдалап кууруп даярдашкан (даамдуу жана абдан баркталган тамак); куйган өпкө (жергиликтүү тилде «желин» деп аталат) – койдун өпкөсүнө чийки кезде сары май аралашкан сүт куюлуп сууга бышырылат; быжы – койдун майда тууралган эт, боор, майын күрүч жана башкаларды кошуп ичегиге, мөөнгө же жоон ичегиге салып бышырылган тамак; нооча – камыр кошулуп сары майга куурулган эттүү тамак⁹⁸.

⁹⁷ Дор Р. Көрсөтүлгөн эмгек.-76-77-бб.

⁹⁸ Дор Р. Көрсөтүлгөн эмгек.-85-86-бб.

Сүт азыктарынын негизин топоздун, эчкинин жана койдун сүтү түзгөн. Жергиликтүү кыргыздар саалып алынган сүттү эки ыкмада пайдаланышкан: чийки жана бышырылган. Чийки сүт көпчүлүк мезгилдерде ооруган адамдарды айыктыруу үчүн пайдаланылган. Негизинен сүт азыктары бышырылган түрүндө кеңирээк пайдаланылган. Памирдик кыргыздарда топоздун сүтү тамак рационунда маанилүү орунду ээлеген. Анткени ал майлуу, каймактуу болуп адамдар тарабынан жакшы кабыл алынган. Сүттөн төмөндөгүдөй тамактар даярдалынган: айран, жуурат, сүзмө, быштак, курут, эжигей, чувай курут, ууз жана башкалар.

Памирдик кыргыздардын тамак рационунда дандан жасалган тамактар белгилүү орунду ээлеген. Тамакка керектүү ар түрдүү каллориядагы дандар Чыгыш Памирде өспөгөндүтөн, алар Кашгардан, Ооганстандан, Алайдан же Батыш Памир тарабынан алынып келинген. Арпа же буудайдын дандарынан (унунан) төмөндөгүдөй тамактар бышырылат: тооч, көмөч нан, патир, боорсок, чаваты, каттама, кесме аш⁹⁹ жана башкалар. Реми Дор өзүнүн эмгегинде (эмгек Ооган Памириндеги кыргыздарга арналса да) камырдан, күрүчтөн жасалган тамактардын түрлөрүнө анализ берет¹⁰⁰. Аталган тамактардын түрлөрү - атала, жалчыман, палоо, манту, шир күрүч, кашкап, шөөла (күрүч ботко), памирдик кыргыздарга да тийешелүү болгон.

Памирдик кыргыздар жалпы эле кыргыздарга окшоп азык - түлүк, тамак – аштын түрлөрүн экиге ажыратышкан: тамак – аштын «ысыгы», тамак – аштын «суугу». Бул жерде кеп тамактын температурасынын жогору же төмөндүгүндө эмес, кандай түрүндө болбосун ошол оокаттын организмге берген таасири, ичкенден кийин денеге пайда кылган жылуу күчүнө карата айтылган маанисиндн бөлүнөт. Бул ыкманын кээ бир жоболору кыргыздардын тамак – ашты бөлүштүрүп кароосунда жана аны пайдалануу тажрыйбасында сакталып калынган. Митан (диета) учурунда алар жалаң гана «суук» тамактарды пайдаланышкан. Ал эми кышында, суук учурда баары тең «ысык» оокат

⁹⁹ Толугураак караңыз: Маанаев Э. Памирские киргизы.-Фрунзе, 1963; Дор Р. Көрсөтүлгөн эмгек.-81-83-бб.

¹⁰⁰ Дор Р. Көрсөтүлгөн эмгек.-84-б.

ичишкен. Дегеле күндөлүк турмушунда адамдын ден – соолугуна, жылдын мезгилине, иштеген ишинин мүнөзүнө карата анын ичкен тамагы «ысык» же «суук» болуп алмашыла берген. «Ысыгы» ашып кеткенде «суук» тамак ичишкен, «суугу» ашып кеткенде «ысык» тамака өтүшкөн.

Жергиликтүү кыргыздарда «ысык» жана «суук» тамактардын курамына төмөндөгү тамактар кирген. «Ысык» тамактарга койдун сүтү, сүт менен акталган туз кошулган чай, шорпо, кара калемпир, боорсок, каттта, палоо, шир күрүч. «Өтө ысыкчан» тамактарга топоздун сүтү, каймак, курут, туз, май, кой эти, төө эти. «Суукчан» тамактарга суу, кара чай, кызыл калемпир, кант, ун, нан, эчкинин майы, сүтү, эти. «Өтө суукчан» тамактарга көк чай, сууга бышкан камыр тамактар, сууга кайнатылган күрүч, кордо жана башкалар.

в) Үй бүлө жана нике мамилелери

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында памирдик кыргыздарда чоң патриархалдык үй - бүлө үстөмдүк кылган. Мындай үй - бүлө эки же үч муундан турган: балдар, алардын ата – энелери жана ошол ата – энелердин ата – энелери. Алар (эки же үч муундун өкүлдөрү) чогуу чарбачылыгын жана жашоо шартын жүргүзүшкөн. Чохойюп, кереке жараган балдарынын ичинен башка бирөөлөргө жардам берүүгө өтүшкөн.

Чоң үй - бүлөнүн мүчөлөрүнүн ортосундагы ымала, мамилелер катуу каада – салтка ылайык калыпка салынган да ошого жараша катуу сакталган. Аял – эркектин ортосунда өз ара мамилелер тымызын, ич – ара эч кимге угузулбай чечилген.

Кыргыздардын ичинен басымдуу бөлүгү бирден гана аял алышкан. Бирок, колунда бар оокаттуу бай адамдар экиден аял алышып, үй - бүлөнүн ичинде дайыма тынчтык өкүм сүргөн. Памирдик кыргыздардын курамына кирген

кадырша уруусу, өзүнүн бойго жеткен кыздарын башка уруктун же уруунун балдарына турмушка беришкен эмес. Алардын кыздары өз уруусунан чыккан жигиттерге гана турмушка чыгышкан. Ал эми жигиттердин болсо башка уруудан аял алууга укугу жок болгон. Кээ бир кыргыз уруктарынын жигиттери аялды башка уруктан алууга милдеттүү болушкан. Мындай салтты XIX кылымдын аягында Ак Ташта жашаган кыргыздардан жолуктурсак болот. Анын жигиттери колуктуну Тагарма, Тагдум – Баша айылдарынан (башка уруктун айылы) гана ала алышкан¹⁰¹.

Жогоруда көрсөтүлгөн үй - бүлөлүк мамилелердин эрежеси XX кылымдын башында бузула баштаган. Кээ бир Памир кыргыздарынын Орус империясынын курамына киргенден баштап (1895-жылы) Түркстан генерал – губернаторлугунун администрациясы кыргыздардын ичиндеги уруулук чыр – чатактарды жоготуу максатында жана Памир, Алай кыргыздарынын ортосундагы уруулук жажжалдарды азайтуу иретинде атайын чараларды колдоно баштайт. Мындай жоболор үй - бүлөлүк мамилелердин өзгөрүшүнө жол ачкан.

Салттык эреже боюнча Памир кыргыздары 14 – 15 жаштагы кыздарын турмушка узатууга укуктуу болушкан. Көбүнчө кыздын турмушка качан чыгаарын күйөө баланын ата – энеси аныктай алган. Жигит менен кыздын үйлөнүү тууралуу маселесин, алардын ата – энелери чечишкен. Салттуу үйлөнүү тоюнда жигиттин ата – энеси кыздын ата – энесине белгилүү өлчөмдөгү калыңды төлөшкөн. Памирдик кыргыздарды мына ушундай жеке үй - бүлө үстөмдүк кылса да полигамияга (көп аял алуучулук) тийешелүү маалыматтар кездешет. Тарыхый маалыматтаргы караганда жогорудагыдай никенин түрү аз жолугат. Жергиликтүү калктын ичинде полигамиянын чектелишине материалдык – экономикалык факторлор жана калыңдын өлчөмү зор таасирин тийгизген. Ал эми бул процесстин негизги объективдүү себеби катары аялдын төрөбөй калышы эсептелет. Бирок, төрөбөгөн аял деле өзүн биротоло бактысыз деп эсептеп, мурдагы укугунан ажырап калгысы келген

¹⁰¹ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-85-б.

эмес. Тескерисинче байбичеси өзүнүн күйөөсүнө токол алып берип, үй тиричилик иштерин анын колуна өткөрүп берүүгө чын ыкласы менен макул болушкан.

Аял – эркек мамилелеринде кыргыздар эриш – аркак ынтымакта болушкан. Ажырашып кетүү өтө эле сейрек кездешкен. Аял – эркектин кимиси болсо да ажырашуу ишин козгой алууга акылуу болгон. Аялын кое берүү үчүн күйөөсү үч талагын берсе (аялынын кечип салунун формуласын үч кайталап айтса) жетиштүү болгон. Ал эми ажырашам деген аял өзү иш баштаса, анда бул маселе аксакалдардын кийлигишүүсүн талап кылган.

Мындай учурдар өтө эле сейрек кездешкен. Ажырашуунун сейрек кездешүүсүнүн дагы бир себеби төмөндөгүдөй болгон. Бул аймактагы кыргыздардын санынын аздыгынан, бири – бири менен тыгыз байланышта болуп турушкандыктарынан улам, ажырашуу жакшы андан ары өтө татаал жол менен чечилген кудалардын чатагына гана айланбастан, уруктардын же уруулардын ортосундагы кагылыштарга айланган. Так мына ошондуктан эл аксакалдары аял – эркектин чатагын басып, жараштырып тынчytuуну көздөшкөн.

Памирдик кыргыздардын салттуу турмуш тиричилигинде эң негизги үч окуя басымдуу орунду ээлеген. Алар жентек той, үйлөнүү тою жана кара аш (сөөк коюу зыяпаты). Айтылган окуялардын ар бирине көптөгөн адамдар чогулушуп, ошол окуяга тийешелүү зыяпаттарды жасашкан. Жада калса өлгөн адамды коюу зыяраты болсо да адамдар колдо бар жакшы кийимдерин кийишип, топурак салышып, куран окушуп, маркумду акыркы сапарга узатышкан.

Эми памирдик кыргыздардын үйлөнүүнүн шарттарына кыскача токтолуп өтөлү. Үйлөнүү тоюна карата алгачкы аракет колуктуну тандоодон башталат. Ылайытуу колукту табылган соң ал кыздын ата – энеси менен кудалык сүйлөшүү жүргүзүлгөн. Адатта баланын ата – энеси кыздын ата – энеси менен кудалашууга аракеттенишкен. Эгерде кыздын ата – энеси макул болсо эки

тарап тең үйлөнүү тоюна даярдык көрүүгө киришишкен. Үйлөнүү тою жаштардын бой турмушун өзгөртүп, «катын алсаң, отун ал» дегендей орозгер түйшүгүнө салган.

Колукту тандоодо этникалык, социалдык жана туугандык кырдаалдар эске алынган. Биринчиден тандалган колукту памирдик кыргыздардан, эң болбогондо түрк тукумундагы үй - бүлөдөн болушу зарыл. Бул шартты бузуу – эл катарынан чыгып калуу менен тете болгон. Түрк тукумдарынын ичинен да колукту тандоонун өзүнчө ирети болгон – географиялык абалы жана маданий жакындыгы.

Куда күтүүдө үй - бүлөлөрдүн социалдык абалы жана байлыктары негизги ролду ойногон. Албетте, баарыдан мурда төлөнө турган калыңдын санына карашкан деңизчи, ошентсе да кудалар социалдык абалын сактап «тең теңи менен, тезек кабы менен» деген принципти кармоого аракеттенишкен. Социалдык абалына карата үйлөнүү айрыкча биринчи аялын алууда, аны тандоодо өтө зор мааниге эгедер болгон. Экинчи же үчүнчү аялдарын тандоодо жана аларга үйлөнүүдө социалдык шарт анча деле мааниге ээ болгон эмес. Орто заар жашоодогу үй - бүлөлөр өз ара кудалашып, көп кыйналбай эле балдарын үйлөнтүп коюшкан. Себеби, алар социалдык жактан бири – биринен дээрлик айырмаланышкан эмес.

Колукту тандоодо жергиликтүү кыргыздарда төмөнкү туугандык шарттар сөзсүз орун алган:

1) аталарынын каны боюнча беш атасына чейин өз ара тууган кыз – улан үйлөнүүгө болгон эмес;

2) кудалар өз ара үйлөнүүгө тыюу салынган (мисалы, куда кудагыйын алууга же тескерисинче болушу да эч мүмкүн болбогон);

3) эмчектеш кыз – улан (башкача айтканда бир тууган) үйлөнүүгө болгон эмес;

4) энеси боюнча эки ата өтүшкөн улан – кыз үйлөнүшүн (бөлөлөрдүн бири – бирине үйлөнүшү) жакшы деп бааланган;

5) эркек жана кыз бир туугандардын кыз – уландарынын эки ата өткөрүп үйлөнүшүн баалашкан, башкача айтканда жээн менен таске (тага) ортосундагы үйлөнүү. Күйөө баланы тандоодо тескеричинче, көп балалуу эмес жалгыз балалуу үй - бүлөдөн табууга аракет кылышкан. Анын себеби түшүнүктүү болгон. Эгерде жаза тайып куда, кудагыйдын көзү өтсө бүт мүлк, байлык алардын баласына кудасынын күйөө баласына калаарын түшүнүшкөн.

Жогоруда тарыхый жазма булактарда жарык көргөн материалдардын негизинде Памир аймагында жашаган кыргыздардын салттуу турмуш тиричилигинин кээ бир багыттарына токтолдук.

Негизинен чарбачылыгында мал чарбасы үстөмдүк кыларын белгилеп, жыгаччылыктын, устачылыктын кээ бир түрлөрүнүн өнүгүшүнө кыскача анализ бердик. Мындан сырткары материалдык жана руханий маданияттын салттуу традицияларынын өнүгүшү өзгөчө мааниде каралды.

КОРУТУНДУ

Дипломдук ишти жазууда баптарында жарык көргөн илимий жана илимий популярдык басылмалардагы маалыматтар пайдаланылды. Изилдөөнүн негизги багыты Памир кыргыздарынын этно – маданий тарыхындагы орчундуу маселелерди камтыды.

Биринчиден, алар жашаган аймактын географиялык жаратылыш шартына көңүл бурулду. Маселен Чыгыш Памирдин жер – шарты, климаты, географиясы, топурак рельефи өтө катаал. Деңиз деңгээлинен 3500 – 3700 метр бийиктикте жайгашкан Мургаб тоолу өрөөнүндө дыйканчылыкта кеңири өндүрүлгөн өсүмдүктөрдүн эч бири өспөйт. Кышы узак, жайы өтө аз тоолуу аймакта негизги чарбачылык – мал чарбачылыгы. Бийик тоолуу аймак болгондуктан табигый чөптүн аздыгы, жер – жемиш мөмөсүнүн жоктугу, дан өсүмдүктөрүнүн өспөгөндүгү жергиликтүү калктын жашоосуна тескери таасирин тийгизгендиги.

Экинчиден, Чыгыш Памирде кыргыздардын XVII кылымдын экинчи жарымынан баштап жашай баштагандыгы жана алардын бийик тоолуу жайыттарды өздөштүргөндүгү. Мына ошого ылайык алардын сырткы физикалык жана антропологиялык өзгөчөлүктөрүнүн калыптанышында жер шартынын тийгизген таасирин дагы терең изилдөө максатка ылайык.

Үчүнчүдөн, бийик тоолуу жер шарты жана мал чарбачылыгы кыргыздардын коомдук жана социалдык түзүлүшүнө негиз болуп, алардын этникалык маданиятынын турмушунун калыптанышына себеп болушу.

Төртүнчүдөн, памирдик кыргыздардын башка элдер кашгардыктар, тажиктер менен болгон байланышынын негизинде жашоо турмушундагы өзгөчөлүктөрдүн пайда болушу жана өнүгүшү.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абрамзон С.М. Очерк культуры киргизского народа. -Фрунзе, 1946
2. Абрамзон С.М. Свадебные обычаи у киргизов Памира // Труды АН Таджикской ССР – Т. СХХ. – Сталинабад, 1960
3. Агаханяц О.Е. Между Гиндикушем и Тянь-Шанем, История изучения природы Памира-Душанбе, 1962
4. Агаханяц О.Е. Основные проблемы физической географии Памира- Ч. 1-2 –Душанбе , 1965-1966
5. Азатьян А.А. Выдающиеся исследователи природы Средней Азии (вторая половина XIX в).-ч.1-2.-Ташкент, 1960, 1966
6. АкматалиевА. Кыргыздын кол өнөрчүлүгү. Б., 1996
7. Акрамов Н.М. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира и Припамирья в трудах Б.Л. Громбческого.-Душанбе, 1974
8. Алиев З., Аминов С., Бакиров Н. Кыргызстандын түштүгүнүн жаратылышы -Фрунзе, 1979
9. Андреев М.С. Орнамент таджиков и киргизов Памира –Ташкент, 1928
10. Андреев М.С. Чум - бывшее, жилище киргизов Памира // Сборник, посвященный С.Е. Малову- Фрунзе, 1946

11. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусство южных киргизов.- Фрунзе, 1962
12. Аристов Н.А. Этнические отношения на Памире в прилегающих странах, по древним, преимущественно китайским историческим известиям // Русский антропологический журнал.- №3-1903
13. Бактыгулов Дж. С. Историяграфия дореволюционного Киргизстана – Фрунзе, 1988
14. Бартольд В.В. Киргизы // Соч.-Т. II. Ч.I.- М., 1963
15. Бартольд В.В. История изучения Востока в России и Европа. Соч.-Т. 9.- М.,
16. Баскаков Н.А. К вопросу о происхождении этнонима «кыргыз» // Советская этнография. - №2.- 1964
17. Винников Я.Р. Родоименный состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии // Труды Кирг. Археолого-этнографической экспедиции – Т.1.- М., 1956
18. Волконский А. От Нового Маргелана до границы Бухары // Вестник Европы. - №7-1894
19. Восточные авторы о кыргызах. –Б., 1994
20. Гаврюлик А., Ярошенко В. Памир.-М., 1987
21. Гвоздецкий Н.А. Памир .- М., 1968
22. Гладков Н.А. Охрана природы.-М., 1960
23. Головнина Ю.Д. На Памирах. Записки русской путешественницы.-М., 1902

24. Громбчевский Б.Л. Современное политическое положение памирских ханств и пограничной линии с Кашгаром.- Новый Маргелан, 1891
25. Гуляева Л.А. Мезозойские и кайнозойские отложения Ферганской и Иссык - Кульской впадин.-М., 1960
26. Дор Р. Ооган Памириндеги кыргыздар : Тарыхый – этнографиялык баян.-Б., 1993
27. Иванов Д. Л. Путешествие на Памир // Известие РГО.-Т. XX.-Вып. 3 – СПб., 1884
28. Иванов Д.Л. Памир - Т. VI- №.23-Новь, 1885
29. Иванов Д.Л. Что называть Памиром ? // Страны и народы Востока.- Вып. XVI.-Памир .-М., 1975
30. Исаев Д.И., Глушкова М.И. и др. Рельеф Киргизии .- Фрунзе, 1954
31. Искандаров Б.Б. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX века // Труды Ин-та истории , археологии и этнографии АН Тадж. ССР. –Т. XXII. Ч. 1.- Душанбе , 1962
32. Источниковедение Кыргызстана (с древности до XIX века). Б., 1996
33. Караев О. Арабские и персидские источники IX- XII веков о киргизах и Киргизии.- Фрунзе, 1968
34. Караев О. К вопросу о терминах «кыргыз» и «хакас» // Народы Азии и Африки - №4. – 1970
35. Керимбекова Н.К. Кыргызы Памиро- Алая и их зарубежная диаспора (Краткий исторический очерк).- Б, 1992
36. Костенко Л. Военно- научная экспедиция на Алай и Памир // Военный сборник. –т. XIV.- № 4.-1877

37. Костенко Н.В. Развитие рельефа горных стран. – М., 1970
38. Кызласов Л. Взаимоотношение терминов «хакас» и «кыргыз» источниках VI- XII вв. // народы Азии и Африки - №4- 1968
39. Кыргыз совет энциклопедиясы .- Т. 4. – Фрунзе, 1979
40. Кыргыз жергеси : Энциклопедия (жер- суу аттары), -Фрунзе, 1990
41. Лаумунин М.Т., Бейсембиев Т.К. Зарубежные исследователи о Средней Азии и Казахстане (конец XIX начало XX вв.).- Алматы, 1996
42. Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира». –М., 1972
43. Лукницкий П. Памир без легенд. –М –Ташкент, 1932
44. Маанаев Э. К вопросу о переселении кыргызов на Памир // Материалы по истории и экономики Киргизии – Фрунзе, 1963
45. Маанаев Э Из истории памирских киргизов // Ученые записки ист.-юрид. Фак-та КГУ. Серия «История» - Вып. VII- Фрунзе, 1963
46. Маанаев Э. Памирские киргизы.- Фрунзе, 1963
47. Маанаев Э. Памирские киргизы (историко- этнографический очерк). – Автореферат дисс. на соиск. уч. степени. Канд. Ист. Наук.- Фрунзе, 1963
48. Маанаев Э. Плоских В. На «Крыше мира»: Исторические очерки о памиро-алайских киргизах.- Фрунзе, 1983
49. Магидович Н.П. Население Памиров // Бюллетень Центрального статического управления Туркестанской республики .- №23-1922
50. Мандельштан А. М. Материалы к историко - географическому обзору Памира и припамирских областей с древнейших времен до X в. н.э. //

Труды Ин - та истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР. –Т. XIII – Сталинабад, 1957

51. Материалы по истории киргизов и Киргизии – Вып. I. – М., 1973
52. Минаев И.П. Сведения о странах по верховьям Аму-Дарьи. СПб., 1897
53. Моногарова Л.Ф. Преобразования в быту и культуре Припамирских народностей.-М, 1972
54. Моногарова Л.Ф Этнический состав и этнические процессы в Горно - Бадахшанской автономной области Тадж. ССР. // Страны и народы Востока. – Вып. XVI.- Памир .- М., 1975
55. Мурзаев Э.Н. В далекой Азии – М., 1956
56. Муханов Военно- статитическое описание Туркестанского военного округа. –Т. III. Ташкент, 1912
57. Мушкетов И.В. Памир и Алай // Живописная Россия. –Т. X. Русская Средняя Азия. СПб., 1885
58. Мушкетов И.В. Туркестан. СПб., 1915
59. Наливкин Д.В. Памир - Крыша мира- М., 1948
60. Очерки по истории Советского Бадахшана.- Душанбе, 1985. Народы Средний Азии и Казахстана –Т. 2 –М., 1963
61. Ошанин В.Ф. На верховьях Мук-Су // Известия РГО- Т. XVI – Вып. 1 – СПб., 1880
62. Памир (основные итоги исследований природы Памира за 100 лет и дальнейшие перспективы их развития)- Душанбе, 1973
63. Петров К. И. Этимологии термина «кыргыз» // Советская Этнография - № 2 –1964

64. Плешко С.И. Состояние и развитие животноводства на Восточном Памире // Известия Таджикского филиала АН СССР. -№ 9. –1945
65. Путята Т.Ш. Очерк экспедиции в Памир, Сарыкол, Вахан, Шугнан. 1883г. //
66. Розенфельд А.З. О некоторых пережитках древних верований у припамирских народов (В связи с легендой о «снежном человеке») // Советская Этнография.- № 4- 1959
67. Рокка Ф. Памир жана Алай кыргыздары // Кыргыздар : санжыра, тарых, мурас, салт.- түзүүчү К. Жусупов.- Б., 1991
68. Сидоров Л.Ф. Что же все – таки называть Памиром ? // Страны и народы Востока- Вып. X XVI.- Памир .- М., 1975.- Памир .- М., 1975
69. Снесарев А.Е. Северо - Индийский театр. Военно - топографическое описание- Ч.1.- Ташкент, 1908
70. Средняя Азия дореволюционном и советском востоковедении - Ташкент, 1965
71. Средняя Азия. Физико- географическая характеристика -М., 1958
72. Строилов Л. Алай менен Памирди ашып // Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. – Түзүүчү К. Жусупов- Б., 1993
73. Тагеев Б.Л. Памирские киргизы // Нива –Т. XXVIII. -№38 -1897
74. Тагеев Б.Л. Памирские походы 1892-1895 гг. Десятилетие присоединения Памира к России – Варшава, 1902
75. Терентьев М. Н. История завоевания Средней Азии- Т. III- СПб., 1906
76. Умурзаков С.У. Очерки по истории географических открытий и исследований Киргизии.- Фрунзе, 1959

77. Хасанов Х. Географическое наследие ученых Средней Азии. –Ташкент, 1967
78. Чейкин М.И. Географический очерк Восточного Памира // Известие Туркестанского отделения РГО. Т. X -Вып.1.-1914
79. Чоротегин Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии до монголовского времени: по мусульманским источникам IX-XIII вв Б., 1995
80. Шибаета Ю.А. Материалы по жилищу мургабских киргизов // Сообщение республиканского историко - краеведческого музея –Вып.2.- Сталинабад, 1955
81. Шибаета Ю.А. Материалы по одежде мургабских киргизов // Краткие сообщения ин-та этнографии АН СССР-Т. XXV-М., 1955
82. Юдахин К.К. Русско-киргизский словарь.-М., 1957
83. Яхонтов С.Е. Древнейшие упоминания названия «киргиз» // Советская Этнография –1970- №2.

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Кыргыздар – дүйнөдөгү бийик тоолуу аймактарды байырлаган этностордун катарына кирет. Алар мекендеген Тянь – Шань, Памир – Алай тоо мейкиндигинде байыркы жана орто кылымдарда көчмөн жана отурукташкан цивилизациялар жашап өткөн. Байыркы түрк маданиятын мурастаган бир катар көчмөн этностордун ичинен кыргыздардын этно - маданий калыптануусу аталган аймактарда болуп өткөн. Ошондуктан Памир кыргыздарынын тарыхын жана маданиятын изилдөө актуалдуу маселелерден.

Диссертациялык иш киришүүдөн, эки баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Киришүүдө диссертант теманын актуалдуулугуна токтолгон жана анын тарыхнаамасына кеңири талдоо жүргүзгөн. Булактар тууралуу сөз кылганда диссертант орто кылымдардагы араб – перс авторлору ал – Истахринин, Ибн Хордабехтин, Ибн Хаукалдын, ал- Мукаддассинин, «Худуд ал - аламдын» жана башка булактардагы маалыматтарга таянган. Памир жана Памир аймагынын жашоочуларынын тарыхы, этнографиясы жана жаратылыш шарты жөнүндө орус авторлору М.И.Венюков, В.В.Григорьев, А.П.Федченко, К.Риттер, И.П.Минаев, И.В.Мушкетов, Б.Л.Громчевский жана башкалардын жазган эмгектери талданган. Кыргыз совет тарыхнаамасында А.Ж.Маанаев, Н.К.Керимбекова, Б.М.Жумабаев, А.М.Мандельштам, Н.С.Андреев жана башка авторлор Памир кыргыздарынын тарыхын изилдөөдө өзүлөрүнүн салымдарын киргизишкен.

Улуу Памир жана кыргыздардын этникалык тарыхы деп аталган диссертациянын I. бапынын 1- параграфында ар кыл булактардын негизинде Чыгыш Памирдин географиясы жана климаттык жаратылыш шарты кеңири

талдоого алынган. Диссертант Памир тоолорунун физикалык, географиялык, орографиялык, климаттык абалын сүрөттөп берүүдө көптөгөн булактарга таянган.

Ушул эле баптын экинчи параграфында Памир кыргыздарынын этникалык тарыхы жөнүндө маселелер изилденген. Диссертант байыркы доорлордогу Памир аймагында болуп өткөн этникалык процесстер жергиликтүү индо - иран жана аларга кийинчерээк кошулган түрк тобунун ортосундагы этникалык алакаларга токтолгон. Өзгөчө Памир кыргыздарынын жайгашуусу этникалык структурасын талдоо аталган параграфтын негизги бөлүгүн түзгөн.

Диссертациялык иштин II бапы Памир кыргыздарынын коомдук - чарбалык абалы жана маданий турмушу жөнүндө маселелерди изилдөөгө арналган. Диссертант 1 - параграфында Памир кыргыздарынын коомдук абалына жана чарбачылыгына кенен токтолгон. Алардын коомдук мамилелери, социалдык структурасы талданып, мал чарбачылыгы негизги киреше бере турган тармак экендиги көргөзүлгөн. Аңчылык тоолук кыргыздарда кошумчу киреше алуучу тармакка айлангандыгы белгиленген.

Памир кыргыздарынын маданияты жөнүндө сөз кылганда диссертант алардын турак жайы, азык түлүгү жана тамак ашы, үй - бүлө жана нике мамилелери жөнүндөгү маселелерге кеңири токтолгон. Бийик тоо шартындагы алардын маданиятынын өнүгүшүн ар кыл жагдайларын тийиштүү деңгээлде ачып бергенге жетишкен.

Корутундуда диссертант Памир кыргыздарынын этно-маданий тарыхынын өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрү жана бул процесс жалпы эле кыргыз элинин маданиятынын ажырагыс курамдык бөлүгү экендиги көрсөтүлгөн.

ÖZET

Kırğızlar – dünyadaki yüksek dağlı bölgelerde yaşayan halklara dahildir. Onların oturdukları Tiyenşan, Pamir-Alay dağ alanlarında eski ve orta asırlarda göçmen ve yerleşik uygarlıklar yaşamıştı. Eski Türk kültürünü miras olarak alan bir kaç göçmen halkın arasından Kırğızların etno-kültürel kalkınması adı geçen bölgelerde olmuştur. Bundan dolayı Pamir Kırğızlarının tarihini ve kültürünü araştırma aktüel sorunlardandır.

Tez çalışması giriş, iki bölüm, sonuç, kaynakça ve eklerden ibarettir. Giriş kısmında yüksek lisans öğrencisi konu güncelliğinde durmuş ve onun tarihnamesine geniş bir şekilde inceleme yapmıştır. Kaynakçalar hakkındabahsettiği zaman yüksek lisans öğrencisi orta asırlardaki Arab-Fars yazarları al – İstahri, İbn Hordadbeh, İbn Haukal, al – Mukaddasi, “Hudud al – alam” ve diğer kaynakçalardaki bilgilere dayanmış. Pamir ve Pamir bölgesi sakinlerinin tarihi, etnografyası ve doğa koşulları hakkında Rus yazarları M.İ.Venyukov, V.V.Grigoryev, A.P.Fedçenko, K.Ritter, İ.P.Minayev, İ.V.Muşketov, B.L.Gromçevskiy ve diğerlerin yazdıkları eserler

incelenmiř. Kırgız Sovyet tarihnamesinde A.C.Maanayev, N.K.Kerimbekova, B.M.Cumabayev, A.M.Mandelřtam, N.S.Andreyev ve diğerk yazarlar Pamir Kırgızlarının tarihini arařtırmada katkıda bulunmuřlar.

Büyük Pamir ve Kırgızların etnik tarihi olarak adlandırılan tez almasının I. Bölüm 1.paragrafında çeřitli kaynakların esasında Doėu Pamir coėrafyası ve iklim doėa kořulları geniř bir biçimde incelemeye alınmıřtır. Yüksek lisans öėrencisi Pamir daėlarının fiziki, coėrafi, orografik, iklim durumunu tasvir etmede pek çok kaynaklara daynmıřtır.

Aynı bölümün ikinci paragrafında Pamir Kırgızlarının etnik tarihi hakkında sorunlar arařtırılmıřtır. Yüksek lisans öėrencisi eski devirlerdeki Pamir bölgesinde geçen etnik süreçleri yerli İndo-İran ve onlara sonradan katılan Türk grubu arasındaki etnik iliřkiler üzerinde durmuřtur. Özellikle Pamir Kırgızlarının yerleřmesi etnik yapısını inceleme bahsedilen paragrafın temelini oluřturur.

Tez alıřmasının II. Bölümü Pamir Kırgızlarının sosyo-ekonomik durumu ve kültürel yařamı ile ilgili sorunları arařtırma üstünedir. Yüksek lisans öėrencisi 1.paragrafında Pamir Kırgızlarının sosyal durumuna ve ekonomisine geniř durmuřtur. Onların sosyal iliřkileri, sosyal yapısı incelenerek hayvancılıėın esas gelir saėlayan alan olduėu gösterilmiřtir. Avcılık daė bölgelerinde yařayan Kırgızlarda ek gelir saėlayıcı alana dönüřtüėü belirtilmiřtir.

Pamir Kırgızlarının kültürü hakkında bahsedildiėinde yüksek lisans öėrencisi onların evi, yiyecek içecek, aile ve evlilik iliřkileri ile ilgili sorunlara geniř bir biçimde durmuřtur. Yüksek daė kořullarındaki onların kültürünün geliřmesini, çeřitli durumlarını gereken düzeyde açıklayabilmiřtir.

Sonuçta yüksek lisans öėrencisi Pamir Kırgızlarının etno-kültürel tarihinin geliřme özellikleri ve bu sürecin genel Kırgız halkının kültürünün ayrılmaz parası olduėu gösterilmiřtir.

SUMMARY

The Kyrgyzes are - the one of the nation that lives mountainous place. The place like Tianshan, Pamir-Alai when the old-middle centuries lived the nations that named as nomadic and portable, one of them are Kyrgyzs and they were developing with ethno – cultural diversification. Because of that research the history and culture of Pamir Kyrgyzs is one of the main problems.

The dissertation includes with introduction, two sections, summary, sources and extras. At the introduction the dissertation makes a research about the importance of the history and gives a main thinking. At the sources the dissertation uses the books of Arabic – Persian writers, al – Istahri, Ibn Hordadbeh, Ibn Haykal, al Mukaddasi, “Hudud al Alam” and others.

About the history, ethnography and nature of Pamir Kyrgyzs the dissertation used the views of Russian writers – M.I. Venyukov, V.V. Grigoryev, I.V. Mushketov, B.L. Grombchevskiy. At the book that named Kyrgyz Soviet republic A.J. Maanayev, N.K. Kerimbekova, B.M. Jumabayev, A.M. Mandelshtam, N.S. Andreyev and other writers helped for research of Pamir Kyrgyzs history.

The dissertation that named “Ethno-history of Uluu Pamir and Kyrgyzs”. At the 1. paragraph of I. Section is the geography and nature of East Pamir are written in details. The dissertation takes the information from great sources about physical, geographic, orographic and natural places of mountainous Pamir.

At the 2. paragraph of same section is included the problems of ethnohistory of Pamir Kyrgyzs. Before the Kyrgyzs lived Indo – Iran and relationship between the Turk groups which came and mixed with others. The main purpose of paragraph about shape of ethnicity of Pamir Kyrgyzs.

The second section includes the problems of Pamir Kyrgyzs. The 1. paragraph of 2. section is about economic situation. According to the result of social

relationship and socio – economic research, the main and the profitable sector is cattle – breeding and the hunting was an extra profit at the mountainous places.

The wide information about the problems of cultural and their houses, foods and drinks, family status and marriage relationship.

Finally, the development of the ethnocultural history of Pamir Kyrgyzs is inseparable part and the important branch of Kyrgyzs culture.

АЛГЫ СӨЗ

Дипломдук иш Борбордук Азиянын эң бийик тоолуу аймагы Памирди жердеген кыргыздардын этно – маданий тарыхын изилдөөгө арналган. Диссертант Памир кыргыздарынын этникалык тарыхын, географиясы, жаратылыш шарты, чарбачылыгы, коомдук жана маданий турмушу жөнүндөгү маселерге токтолгон.

ПЛАН

ТЕМА: ПАМИР КЫРГЫЗДАРЫНЫН ЭТНО- МАДАНИЙ ТАРИХЫ

КИРИШҮҮ

I БАП. УЛУУ ПАМИР ЖАНА КЫРГЫЗДАРДЫН ЭТНИКАЛЫК ТАРИХЫ

§ 1. ЧЫГЫШ ПАМИРДИН ГЕОГРАФИЯСЫ ЖАНА ЖАРАТЫЛЫШ ШАРТЫ

**§ 2. ПАМИРДЕГИ КЫРГЫЗДАРДЫН ЭТНИКАЛЫК
ТАРЫХЫ**

**II БАП. ПАМИР КЫРГЫЗДАРЫНЫН КООМДУК -
ЧАРБАЛЫК ЖАНА МАДАНИЙ ТАРЫХЫ**

§ 1. ПАМИРДИК КЫРГЫЗДАРДЫН ЧАРБАЧЫЛЫГЫ

§ 2. МАДАНИЙ ТУРМУШУ ЖАНА КООМДУК АБАЛЫ

А) МАТЕРИАЛДЫК МАДАНИЯТЫ

Б) ТАМАК-АШЫ

В) ҮЙ-БҮЛӨ ЖАНА НИКЕ МАМИЛЕЛЕРИ

КОРУТУНДУ

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

ТИРКЕМЕ

МАЗМУНУ

Кыскача мазмуну	i
Özet	iv
Summary	vi
Алгы сөз	vii
План	ix
Мазмуну.....	2

Киришүү	3
I Бап. Улуу Памир жана кыргыздардын этникалык тарыхы	
§ 1 Чыгыш Памирдин географиясы жана жаратылыш шарты	12
§ 2 Памирдеги кыргыздардын этникалык тарыхы	19
II Бап Памир кыргыздарынын коомдук - чарбалык жана маданий тарыхы	
§ 1 Памирдик кыргыздардын чарбачылыгы	28
§ 2 Маданий турмушу жана коомдук абалы	39
а) материалдык маданияты	
б) тамак-ашы	
в) үй-бүлө жана нике мамилелери	
Корутунду	50
Колдонулган адабияттар	51
Тиркеме	

КИРИШҮҮ

«Памир» деген сөз индо – европа тилдеринин иран тил тобуна кирген жазмасыз тектеш Памир тилдеринде «па – и – михр, по - мер» деген маанини билдирип, кыргыз тилине которгондо «Митранын этеги, күндүн этеги» деген маанини билдирет¹⁰². Памир тоо кыркасы Орто Азиянын түштүк – чыгышында орун алып Тажикистанда совет бийлиги жеңгенге чейин англиялык,

¹⁰² Сидоров Л.Ф. Что же все-таки называть Памиром? // Страны и народы Востока.-Вып.XVI.-Памир.-М., 1975.-С.5-21; Иванов Д.Л. Что называть Памиром? // Известия РГО.-Т.21.-Вып.2.-1885; Маанаев Э., Плоских В. На «Крыше мира»: Исторические очерки о памиро-алайских киргизах.-Фрунзе, 1983; Мандельштан А. М. Материалы к историко- географическому обзору Памира и примаирских областей с древнейших времен до X в. н.э. // Труды Ин - та истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР. –т. XIII – Сталинабад, 1957.-С.8

америкалык империалисттер тарабынан Борбордук Азиядагы маанилүү стратегиялык пункт катары каралган. Империалисттик өнүгүү жолуна түшкөн орус капиталисттери да Памир – Тянь –Шань тарабына өзгөчө көңүлдү бурушкан.

Негизинен Памир Тажик Республикасынын Тоолуу Бадахшан автономиялык областынын аймагын ээлейт. Ал түндүгүнөн Кыргыз Республикасынын Алай өрөөнү, чыгышынан Тарим ойдуңу, түштүгүнөн Вахан жана Панж дарыяларынын жогорку агымдары, батышынан Вахш жана Панж дарыяларынын орто бөлүктөрү менен чектешет. Памирдин кендиги 275 км, узундугу 250 км созулат.

Бул аймак өзүнүн географиялык климаттык, физикалык орографиялык жана рельефтик шарты боюнча эки бөлүккө бөлүнөт: Чыгыш Памир жана Батыш Памир. Жер шартынын түзүлүшү боюнча тоолуу аймак. Өзгөчө бийик чокулуу тоо кыркаларынын катарына Петр I , Ленин, Коммунизм жана башка тоолору кирет.

Окумуштуу тарыхчылардын изилдөөлөрүнө караганда XVIII кылымдын экинчи жарымынан бул аймакта кыргыздар жашаган деп белгиленет. Өзүнүн жалпы кыргыз элинен бөлүнүп, башка мамлекеттин аймагында жашаган кыргыздар тууралуу маселе дипломдук иштин негизги мазмунун түздү.

Теманын актуалдуулугу. Бизге чейин Памир кыргыздары тууралуу кыргыз тарыхында белгилүү окумуштуулар иштеп келишкен. Алардын курамына Э.Ж.Маанаев¹⁰³, Б.А.Литвинский¹⁰⁴, Н.К.Керимбекова¹⁰⁵,

¹⁰³ Маанаев Э. Памирские киргизы (Историко-этнографический очерк).-Автореферат дисс.на соиск. уч. степени канд. ист. наук.-Фрунзе,1963; Ошонуку. Из истории памирских киргизов//Ученые записи ист.-юр. фак-та КГУ.-Сер. исторических наук.-Вып.VII.-Фрунзе,1963; Ошонуку. К вопросу о переселении киргизов на Памир// Материалы по истории и экономики киргизии.-Фрунзе,1963; Ошонуку. Кыргызыстандан тышкары жашаган кыргыздардын тарыхынан.-Фрунзе,1967; Ошонуку. Памирские киргизы.-Фрунзе,1963.

¹⁰⁴ Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира».-М.,1972.

¹⁰⁵ Керимбекова Н.К. Кыргызы Памиро-Алая и их зарубежная диаспора (Краткий исторический очерк).-Б.,1992.

Б.М.Жумабаев¹⁰⁶, Ю.А.Шибаета¹⁰⁷ жана башкалар кирет. Бирок Чыгыш Памирдин жаратылышы, географиялык жана климаттык абалы жана ага коңшулаш жайгашкан Батыш Памирдеги элдер тууралуу маалыматтарды орус жана тажик окумуштууларынын эмгектеринен топтодук. Мындай окумуштуулардын катарына О.Е.Агаханянц¹⁰⁸, Д.Л.Иванов¹⁰⁹, А.М.Мандельштам¹¹⁰, Н.А.Гвоздецкий¹¹¹, М.С.Андреев¹¹² жана башкалар кошулат.

Жогоруда жана колдонулган адабияттын тизмесине кирген авторлордун чачыранды мазмундагы китептеринен, макалаларынан Памирде жашаган кыргыздар тууралуу маалыматтарды топтоп дипломдук иште чагылдырууну аракет кылдык.

Теманын тарыхнаамасы: XIX кылымдын 70 - жылдарынан тартып орус саякатчылары, миссионерлери, географтары жана тарыхчылары Орто Азияда жайгашкан эң бийик тоо массиви Памирдин географиясына, климатына, жер - шартына жана ал аймакта жашаган жергиликтүү элдерге өзгөчө көңүл бура башташат. Мындай кызыгууга бир нече шарттар себеп болгон. Алардын эң негизгиси Россия империясынын таасирин бийик тоолуу Орто Азия аймагына жана Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүнө таратуу болуп саналган. Ушул мезгилден тартып орус окумуштууларынын калеминен кийинки тарыхчылар үчүн

¹⁰⁶ Жумабаев Б.М. Южный Кыргызстан глазами российских путешественников (вторая половина XIX – начало XX вв.).-Б.,1999.

¹⁰⁷ Шибаета Ю.А. Материалы по жилищу Мургабских киргизов//Сообщение республиканского историко - краеведческого музея.-Вып.11.-Сталинабад,1955; Ошонуку. Материалы по одежде Мургабских киргизов//Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР,-Т.XXV.-М.,1955.

¹⁰⁸ Агаханянц О.Е. Между Гиндикушем и Тянь-Шанем, История изучения природы Памира-Душанбе, 1962. Ошонуку. Основные проблемы физической географии Памира- Ч. 1-2 – Душанбе , 1965-1966.

¹⁰⁹ Иванов Д. Л. Путешествие на Памир // Известие РГО.-Т. XX.-Вып. 3 –СПб., 1884. Ошонуку. Памир - Т. VI- №.23-Новь, 1885. Ошонуку. Что называть Памиром ? // Страны и народы Востока.- Вып. XVI.-Памир .-М., 1975.

¹¹⁰ Мандельштам А. М. Материалы к историко - географическому обзору Памира и припамирских областей с древнейших времен до X в. н.э. // Труды Ин - та истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР. –Т. XIII – Сталинабад, 1957.

¹¹¹ Гвоздецкий Н.А. Памир .- М., 1968.

¹¹² Андреев М.С. Чум - бывшее, жилище киргизов Памира // Сборник, посвященный С.Е. Малову- Фрунзе, 1946.

көптөгөн тарыхый маалыматтар топтолунуп жарыкка чыга баштаган. Алардын ичинен эң белгилүүлөрүнүн эмгектерине токтолуп өтөлүк.

Орус изилдөөчүлөрүнүн Чыгыш жана Түндүк Памирди изилдөөдөгү эң алгачкы систематикалык чыгарма катары М.И.Венюковдун, В.В.Григорьевдин, А.П.Федченконун, Г.Юльдун, К.Риттердин, И.П.Минаевдин, Путятанын, Д.Л.Ивановдун, И.В.Мушкетовдун, Г.Е.Грумм-Гржимайлонун, И.Яворскийдин, Б.Л.Громбчевскийдин, Н.А.Аристовдун, А.А.Семеновдун, В.В.Бартольддун, И.И.Зарубиндин, Л.Ф.Костенконун, Н.Л.Корженевскийдин¹¹³ жана башкалардын чыгармалары кирет.

Жогоруда көрсөтүлгөн авторлордун ичинен орус тарыхынын өнүгүүсүндө биринчелерден болуп Памирдик кыргыздардын чарбачылык байланышы, социалдык бөлүнүүлөрү, жалпы саны, уруулук түзүлүшү, аңчылыгы жана жашоо турмушу тууралуу алгачкы маалыматты орустун белгилүү саякатчысы, Петербург университетинин профессору И.П.Минаев өз чыгармасында¹¹⁴ чагылдырган. Мындан сырткары анын эмгегинде Памирде жашаган элдер тууралуу кытай, араб саякатчыларынын жана XIX кылымдын 80 - жылдарына чейинки англиялык окумуштуу - саякатчыларынын эмгектерине анализ берилип алардын жыйынтыктары чыгарылган.

Памирде жана Чыгыш Памирде жашаган элдердин тарыхый - этнографиялык жана географиялык маалыматтарын чогултуу Памир регионунун Россияга кошулган мезгилинен тартып кеңири кулач жайат. Алдыңкы орус интеллигенттери, тарыхчылары жана географ - саякатчылары тоолуу Памирдин географиясына, климаты жана ал аймакта жашаган элдердин турмушун, маданиятын жана кулк - мүнөзүн изилдеп чыгууга өтө ашыга башташат. Ушундай максаттын себебинен 1880 - жылдын башталышында

¹¹³ Умурзаков С.У. Очерки по истории географических открытий и исследований Киргизии.-Фрунзе,1959; Хасанов Х. Географическое наследие ученых Средней Азии.-Ташкент,1967; Акрамов Н.М. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира и Припамирья в трудах Б.Л.Громбчевского.-Душанбе,1974; Караев О. Арабские и персидские источники IX-XII веков о киргизах и Киргизии.-Фрунзе,1968; Мандельштам А.М. Материалы к историко-географическому обзору Памира и Припамирских областей.-Сталинабад,1957

¹¹⁴ Минаев И.П. Сведения о странах по верховьях Аму-Дарьи.-СПб.,1897

Түркстан генерал-губернаторлугунун губернатору Черняев тарабынан атайын экспедиция Памирге баруу үчүн уюшулат. Экспедициянын курамына геолог, тоо инженери Д.Л. Иванов кирет. Ага экспедициянын толук курамын уюштурууга тапшырма берилет. Экспедициянын жүрүшүндө Д.Л. Иванов Памирдин негизги калкы катары кыргыздарды эсептеп, алардын төрт уруулук бирикмеге - тейит, кыдырша, найман, кыпчак биригишин аныктап, көчүп жүрүү райондорун, жакырдыгын, аңчылыгынын түрлөрүн конкреттүү материалдардын негизинде анализ кылып, Памирдин кыргыздардын Фергана менен Кашкарга көз каранды экендигин белгилеген. Себеби, бийик тоолуу Чыгыш Памирдеги кыргыздар өздөрүнүн жашоо - турмушуна керектүү буюмдарды жана оокаттарды жогоруда көрсөтүлгөн шаарлардан гана сатып ала алышкан¹¹⁵.

1883 - жылы Чыгыш Памирде Түркстан генералдык штабынын капитаны, жогорудагы экспедициянын мүчөсү Т.Ш.Путята иш жүргүзүп маанилүү этнографиялык маалыматтарды калтырган. Мындай маалыматтардын курамына Чыгыш Памирдин этникалык курамы, саны, чарбасы жана көчүп жүрүү райондору кирген¹¹⁶. Мына ушуга окшогон маалыматтарды Л. Костенко¹¹⁷ да калтырган.

1895 - жылы Памир Россиянын курамына кошулгандан тартып орус окумуштууларынын илимий изилдөө иштери андан нары улантылат. 1896 - жылы Археологоияны сүйүүчүлөрдүн Түркстан кружогу уюшулуп чонураак маанидеги илимий иштери жүргүзүлө баштайт. Памирге бир нече тарыхый - археологиялык экспедициялар уюшулат¹¹⁸.

¹¹⁵ Иванов Д.Л. Путешествие на Памир// Известие РГО.-Т.ХХ.-Вып.3.-СПб.,1884

¹¹⁶ Путята Т.Ш. Очерк экспедиции в Памир, Сарыкол, Вахан, Шугнан. 1883//Сборник географических, топографических и статических материалов по Азии.-Вып.Х.-СПб.,1884

¹¹⁷ Костенко Л. Военно-научная экспедиция на Алай и Памир//Военный сборник.-Т.ХIV -N.4-1877

¹¹⁸ 1901-жылы Чыгыш Памирге орус саякатчысы Ю.Д.Головнина саякат жасап кыргыздардын арасында болот. Анын калеминен төмөндөгүдөй эмгектер жарыкка чыгат: На Памирах. Записки Русской путешественницы. -М.,1902.

Россияга колониялдык мезгилдеги чыгыш памирдик кыргыздардын абалы А.Е.Снесаревдун¹¹⁹, Памир постунун начальниги, полковник Мухановдун¹²⁰ эмгектеринде чагылдырылат. Алар өзүлөрүнүн изилдөөлөрүндө чыгыш памирлик кыргыздардын Россиянын курамына кошулгандан кийинки саны, түтүнүн өлчөмү, уруулардын жайгашышы, көчүп жүрүүчү аймактары, малынын саны жана составы, жылкычылыгы, аңчылыгы жана соодасы тууралуу маалыматтарды беришкен.

Колониялдык мезгилде Чыгыш Памирдеги кыргыздар тууралуу маалыматтарды орус саякатчылары жана тарыхчылары гана бербестен падыша өкмөтүнүн администрациясынын мүчөлөрү да өз эмгектеринде чагылдырышкан. М.И.Чейкиндин билдирүүсү боюнча Чыгыш Памирге кыргыздар XVIII кылымда калмактардын катуу эзүүсүнүн негизинде жылышкан. Өз көзү менен көргөн фактологиялык материалдардын негизинде М.И.Чейкин памирдик кыргыздардын чарбасын, турмушунун өзгөчөлүктөрүн жана алардын административтик, укуктук түзүлүшүн жазып калтырган¹²¹.

XIX кылымдын 80 – 90 - жылдардагы Чыгыш Памирдеги кыргыздардын абалы Памир - Алай элинин начальниги Б.Л.Громбчевский тарабынан жазылган. Анын чыгармаларында памирлик кыргыздардын англичандарга болгон терс көз карашы жана афгандыктарга каршы көтөрүлүшү көрөтүлгөн¹²².

¹¹⁹ Снесарев А.Е. Северо-Индийский театр. Военно-топографическое описание.-Ч.1.-Ташкент, 1908

¹²⁰ Муханов. Военно-статистическое описание Түркстанского военного округа.-Т.III.-Ташкент,1912

¹²¹ Чейкин М.И. Географический очерк Восточного Памира.//Известие Түркстанского отделения РГО.-Т.Х.-Вып.1-1914

¹²² Громбчевский Б.Л. Современное политическое положение Памирских ханств и пограничной линии с Кашгаром.-Новый Маргелан,1891

Ал эми Б.Л. Тагеевдин эмгегинде орус аскерлеринин Памирди басып алууга болгон жүрүшү сүрөттөлүнүп, памирдик кыргыздардын жашоосу тууралуу маалыматтар берилет¹²³.

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында орус саякатчылары жана окумуштуулары тарабынан жүргүзүлгөн илимий иштер басып алуучулук, колонизатордук мааниде жүргүзүлүп, Чыгыш Памирдин жергиликтүү эли кыргыздар тууралуу объективдүү эмес мааниде берилген.

Чыгыш Памир жергесинде Октябрь революциясы жеңип чыккандан кийин объективдүү тарыхый этнографиялык изилдөөлөрдү жүргүзүүгө шарттар түзүлөт.

Колубузда топтолунган тарыхый этнографиялык материалдардын негизинде совет мезгилиндеги тарыхый этнографиялык чыгармаларды топко бөлүп кароону чечтик.

Биринчи топко XX кылымдын 20 – 40 - жылдарында жүргүзүлгөн тарыхый - этнографиялык эмгектер киргизилди. Алардын ичинен маанилүүлөрүнүн катарына Н.П.Магидовичтин¹²⁴, П.Лукницкийдин¹²⁵, С.И.Плешконун¹²⁶, Б.Б.Искандаровдун¹²⁷, А.Набиевдин¹²⁸, М.С.Андреевдин¹²⁹ жана башкалардын китептери жана макалалары кирет.

Тарыхый - этнографиялык маалыматтардын байлуулугу менен экинчи топко кирген илимий чыгармалар айырмаланылат. Алардын курамына

¹²³ Тагеев Б.Л. Памирские походы 1892-1895 гг. Десятилетия присоединения Памира к России.- Варшава,1902; Ошонуку. Памирские киргизи.// Нива.Т.XXVIII.-№38.-1897

¹²⁴ Магидович Н.П. Население Памиров// Бюллетень Центрального статистического управления Туркестанской республики.-№23.-1922

¹²⁵ Лукницкий П. Памир без легенд.-М.,-Ташкент,1932

¹²⁶ Плешко С.И. Состояние и развитие животноводства на Восточном Памире//Известие Таджикского филиала АН СССР.-№9.-1945.

¹²⁷ Искандаров Б.Б. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX века.//Труды Ин-та истории, археологии и этнографии АН Тадж.ССР.-Т.XXII.-Ч.1.-Душанбе,1962

¹²⁸ Набиев А. Установление и упрочение Советской власти на Памире//Труды Ин-та истории, археологии и этнографии АН Тадж.ССР.-Т.XXX.-Душанбе,1957

¹²⁹ Андреев М.С. Орнамент таджиков и киргизов Памира.-Ташкент,1928; Ошонуку Чум - бывшее жилище киргизов Памира// Сборник, посвященный С.Е.Малову.-Фрунзе,1946

А.З.Розенфельддин¹³⁰, Я.Р.Винниковдун¹³¹, С.М.Абрамзондун¹³²,
Ю.А.Шибаяеванын¹³³, Э.Маанаевдин¹³⁴ эмгектерин кошсок болот.

1958 - жылы Памирде СССР Илимдер Академиясынын Памир комплекстүү экспедициянын этнографиялык, илимий этнографиялык иштерин жүргүзөт. Бул экспедициянын катышуучусу А.З.Розенфельд Тоолуу Бадахшан автономиялык облусунун Мургаб районунда жашаган кыргыздарынын арасында мусулман динине чейинки байыркы ишенимдер тууралуу өтө кызыктуу материалдарды чогултат. Чогултулган материалдардын ичинен адамга окшогон Гүлбиябан, жапайы адам туралуу, алтын жана күмүш тырмактуу жезкемпирлер, жезтырмактар, «Эсмеан» фантастикалык бир укмуштары жана жаш балдардын душманы албарстылар тууралуу материалдар маанилүү орунду ээлейт¹³⁵.

Памир жана Сарыкол аймагында жашаган кыргыздар кайсы уруулук топко кирерин жана алардын Алай, Ош аймактарында жашаган кыргыздардын кайсы тобу менен уруулук байланышта экендигин аныктоодо Я.Р. Винниковдун эмгеги зор. Чогултулган талаа материалдарын анализдөөдө Я.Р. Винников мурунку ага жеткен Памир кыргыздарынын уруулук, уруктук түзүлүштөрүн тактап, ичкилик уруусунун курамына башка жактан келгендер гана кирбестен, байыркы замандан бери Памир аймагында жашаган кыргыздар

¹³⁰ Розенфельд А.З. О некоторых пережитках древних верований у припамирских народов (В связи с легендой о «снежном человеке») // СЭ.-№1958.-С.56-60

¹³¹ Винников Я.Р. Родоплеменной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции.-Т.1.-М.,1956

¹³² Абрамзон С.М. Свадебные обычаи у киргизов Памира // Труды АН Тадж.ССР.-Т.СХХ.-Сталинабад,1960

¹³³ Шибаяева Ю.А. Материалы по жилищу Мургабских киргизов // Сообщение республиканского историко - краеведческого музея.-Вып.11.-Сталинабад,1955; Ошонуку. Материалы по одежде Мургабских киргизов // Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР.-Т.XXV.-М.,1955

¹³⁴ Маанаев Э. Памирские киргизы (Историко-этнографический очерк).-Автореферат дисс.на соиск. уч. степени канд. ист. наук.-Фрунзе,1963; Ошонуку. Из истории памирских киргизов // Ученые записки ист.-юрид. фак-та КГУ.-Сер. исторических наук.-Вып.VII.-Фрунзе,1963; Ошонуку. К вопросу о переселении киргизов на Памир // Материалы по истории и экономики киргизии.-Фрунзе,1963; Ошонуку. Кыргызстандан тышкары жашаган кыргыздардын тарыхынан.-Фрунзе,1967; Ошонуку. Памирские киргизы.-Фрунзе,1963.

¹³⁵ Розенфельд А.З. О некоторых пережитках древних верований у припамирских народов (В связи с легендой о «снежном человеке») // СЭ.-№1958.-С.57-58

да кирерин белгилеген¹³⁶. Ал өзүнүн мындай ою менен Н.А. Аристовдун илимий гипотезасын¹³⁷ толугу менен колдоп жаны материалдар менен байыткан.

XX кылымдын 50 - жылдарынын башында Ю.А.Шибасева өзүнүн талаада жүргүзгөн этнографиялык экспедициясын райондун борбору Мургабда жана «Мургаб», Киров атындагы колхоздордо жүргүзөт. Анын ишинин негизги багыты мургабдыктардын материалдык маданиятына (турак жайы, кийими, орнаменти), мал чарбачылыгына арналат.

Ушул эле мезгилде Чыгыш Памирге кыргыздардын качан көчүп келгендиги тууралуу жана аларга тиешелүү тарыхый - этнографиялык маалыматтарды ачып берүү максатында Э.Ж.Маанаев өз ишин баштайт. Анын ою боюнча IX - XIV кылымдарда кыргыздар Чыгыш Түркстанда жана Памирде жашагандыгы чыгыш тарыхый булактарына негизделинип далилденет. Мындан сырткары Памир кыргыздарынын кытайдын Синьцзян жана Тажикстандын Жерге - Тал кыргыздары менен этногенетикалык тууганчылык байланышы бар экендиги көрсөтүлөт.

Жазылган теманын актуалдуулугу төмөндөгү маселелерди айкындоо менен байланышкан: кыргыздар кайсы мезгилден тартып Памир аймагында жашай башташкан; анын этникалык курамын кайсыл уруулар түзгөн, алардын жайгашуусу, коомдук - чарбалык өнүгүүсү; памирдик кыргыздардын жашоо шартынын маданиятынын өзгөчөлүктөрү жана алардын башка элдер менен байланышын, карым - катнашын илимий материалдардын негизинде ачып берүү.

Коюлган теманы изилдөөдө төмөндөгүдөй милдеттерди жана максаттарды иш жүзүнө ашыруу каралды:

¹³⁶ Винников Я.Р. Родоплемянной состав и расселение... ушундай эле.-С.157

¹³⁷ Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казахов Большой Орды и кара-киргизов// Живая старина.-Вып. III-IV.-СПб., 1895

- Памир аймагынын географиялык, климаттык, рельефтик өзгөчөлүктөрүн ачып берүү;

- Жарык көргөн тарыхый – этнографиялык маалыматтардын негизинде Памир кыргыздарынын этникалык тарыхына өзгөчө көңүл буруу жана аларга кыскача тарыхый экскурс берүү;

- Памирдик кыргыздардын салтуу чарбачылыгынын өзгөчөлүктөрүн турмушунун жана маданиятынын айырмачылыктарын ачып көрсөтүү.

Ар бир бапта коюлган маселелерге ылайык илимий талдоолор жүргүзүлдү. Теманы изилдөөдө тарыхый фактыларды историзм принцибинин негизинде маалыматтарды салыштырып иликтөө диалетикалык ишке ашырылды.

Иштин структурасы: киришүүдөн, II баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат.

I БАП. УЛУУ ПАМИР ЖАНА КЫРГЫЗДАРДЫН ЭТНИКАЛЫК ТАРЫХЫ

§ 1. Чыгыш Памирдин географиясы жана климаттык шарты

Жазылган иштин «Киришүү» бөлүгүндө белгиленгендей Памир өзүнүн рельефинин өзгөчөлүгү боюнча Чыгыш жана Батыш Памирге бөлүнөт. Жер шартынын түзүлүшү боюнча Чыгыш Памирде байыркы орто бийик тоо рельефи басымдуу. Бул аймактагы тоолордун абсолюттук бийиктиги 4000 - 6000 метрди түзсө, ал эми жапыз тоолордун орточо салыштырмалуу бийиктиги 1000 - 1500 метрге чейин жетет. Чыгыш Памирдеги жазы, тайпак келген кырка тоолор менен массивдер, таманы тегиз, борпоң талкаланган шиленди жана морена тектерине толгон тоолуу өрөөндөр жана туюк чуңкурдуктар менен бөлүнүп жатат. Мындай тоолуу өрөөндөр жана чуңкурдуктар деңгээлинен 3700 - 4200 метр бийиктикте жайгашкан.

Чыгыш Памир тоолуу аймагына кендиктүү жана меридиандык багыттагы жалпак жана бийик тоолор мүнөздүү. Анын түндүгүндө кендик багытта Чоң Алай кырка тоосу жайгашкан. Чоң Алай кырка тоосу географиялык илимий адабияттарда жана чыгармаларда Арка - Алай, Арткы - Алай, Заалайский деген аттар менен чагылдырылса, эл оозунда Чоң Алай, Муз - Тоо¹³⁸ деп аталынат. Бул тоо мейкиндиги Кыргызстан менен Тажикистан чек аралаш аймагында жайгашкан. Жайланышуу шарты боюнча Памир тоо системасынын курамына кирет. Чоң Алай кырка тоосунун узундугу 2500 километр, туурасы 35 - 40 километр. Анын орточо бийиктиги 5500 метр, эн бийик жери Ленин атындагы чоку (7134 м). Ал эки бөлүктөн турат: биринчиси Ленин атындагы чоку деп

¹³⁸ Кыргыз жергеси: Энциклопедия (жер-суу аттары). –Фрунзе, 1990.-334-б.

аталса, экинчисинин бийиктиги 6127 метр бийиктикте болуп Жел - Айдар деп аталат. Мындан сырткары Чоң Алай тоо кыркасында Корженевский (6005 м), Цюрюна (5845 м)¹³⁹ аттуу таштуу, мөңгүлүү чокулары жайгашкан. Ушул эле географиялык кеңдик багытта Памирдин ортосунда Музкол (6233 м), түндүк жана түштүк Аличур, эң түштүк чегинде Вахан кырка тоолору жайгашкан.

Басмадан чыккан географиялык макалаларга, монографияларга жана илимий - популярдык очерктердин материалдарына таянып Памир тоо системасына толугу менен физикалык жана географиялык мүнөздөмөнү берип өтүүнү чечтик.

Бийик тоолуу Памирдин Батыш бөлүгүндө бири - бирине уланып жаткан бир нече тоо кыркалары орун алган. Алардын курамына Петр I, Дарваз, Ванч, Язгулем, Рушан, Шугнан жана түштүк - батыш жагындагы Шахдара кырка тоолору кирет. Петр I кырка тоосунда Москва чокусу (6785 м бийиктикте), Дарвазда Арнаван чокусу (6083 м бийиктикте) Язгулемде Революция чокусу (6726 м бийиктикте) жайгашкан. Памирдеги меридиан багытында созулган тоолордун эң залкары Илимдер Академиясы кырка тоосу. Мында Орто Азиянын эң бийик чокулуу жери – Коммунизм чокусу (7482 м) орун алган¹⁴⁰. Геологдордун жана географтардын изилдөөлөрү боюнча Илимдер Академиясы кырка тоосу түбөлүк кар - мөңгүлөр менен курчалып, адам баласынын жашоо шартына эң татаал, чечилбеген нерселерди сунуш кылган. Илимдер Академиясынын чыгыш жак багытында Зулумарт кырка тоосу жана ага уланып Кыргызстан менен Кытайдын чек арасы боюнча өткөн Сарыкол кырка тоосу (6361 м) созулуп жатат.

Жогоруда географиялык мааниде сүрөттөлгөн Памир тоо системасынын айрым бөлүктөрүнө - Музкол, Сарыкол бийик тоо кыркаларында жайланышкан альп рельефи мүнөздүү. Альп рельефи дегенибиз орточо бийиктикте жайгашкан Европанын борборундагы Альпы тоолоруна тийешелүү

¹³⁹ Алиев З., Аминов С., Бакиров Н. Кыргызстандын түштүгүнүн жаратылышы.-Фрунзе, 1979. – 41-б.

¹⁴⁰ Кыргыз Совет энциклопедиясы.-Т.4.-Фрунзе, 1979.-585-б.

рельеф. Мындай тоолор деңиз деңгээлинен 2500 - 3200 метр бийиктикте жайгашып, анын жер кыртышына малга жагымдуу болгон чөптөр, өсүмдүктөр өсүшү менен айырмаланат¹⁴¹.

Негизинен Чыгыш жана Батыш Памирге кокту - колоттуу, бийик капчыгайлуу, аска тоолуу рельефтер мүнөздүү. Мындай кокту - колоттуу, капчыгайлуу жана шурудай тизилген аска - тоолор кар мөңгүлүү альп тибиндеги кууш кыркалар, терең капчыгайлар жана суусу мол, шар аккан тоо дарыялары жана суулары менен ажыраган¹⁴². Памир тоо системасында жылаңач таштар жана мөңгүлүү аскалар абдан көп. Тоо арасындагы бийик тоолуу өрөөндөрдө мөңгүнүн аракетинен пайда болгон рельефтин формалары кеңири тараган¹⁴³. Памирдин бүгүнкү күндөгү структуралык түзүлүшү жана рельефи кайнозойдогу интенсивдүү кыймылдардын натыйжасында бийик тоо аймагына айланган. Окумуштуу географтар Л.А.Гуляева¹⁴⁴, Д.И.Исаев жана М.И.Глушковалардын¹⁴⁵ илимий жол менен белгилегендерине караганда мындай тектоникалык аракеттер азыркы мезгилде да болуп өтүүдө. Памирдин азыркы рельефи миоценден тартып түзүлө баштаган¹⁴⁶.

Памир альп геосинклиналь областына кирип, түндүктөн түштүктү карай кеңдик багытта жаткан бир нече зонага бөлүнөт. Алар түндүктү карай ийилип, тектоникалык жаракалар менен чырмалган жана физикалык, геологиялык түзүлүшү боюнча бири - биринен айырмаланат. Бул проблема боюнча окумуштуу Н.А.Гладков жаратылыш ресурстарын түгөнгүс жана түгөнө турган шарттуу эки категорияга бөлөт¹⁴⁷. Түгөнө турган табигый ресурстар өз ичинен кайра калыбына келе турган жана кайра калыбына келбей турган болуп айырмаланышат.

¹⁴¹ Костенко Н.В. Развитие рельефа горных стран.-М., 1970.-С.18

¹⁴² Иванов Д.Л. Памир (Пуп земли).-Новь, 1885.-Т. VI -N.23 –С.24

¹⁴³ Мушкетов И.В. Памир и Алай//Живописная Россия.-Т. I. Русская Средняя Азия.-СПб., 1985.-С.42

¹⁴⁴ Гуляева Л.А. Мезозойские и кайнозойские отложения Ферганской и Иссык-Кульской впадин.-М.,1965.-С.132

¹⁴⁵ Исаев Д.И., Глушкова М.И. и др. Рельеф Киргизии.-Фрунзе, 1954.-С.18

¹⁴⁶ Очерки по истории Советского Бадахшана. –Душанбе, 1985.-С.16

¹⁴⁷ Гладков Н.А. Охрана природы.-М., 1960.-С.32

Кайра калыбына келбей турган жаратылыш байлыктарына пайдалуу кендер (көмүр, темир, жаратылыш тузу ж.б.) кирет. Буларды иретсиз жана плансыз казууда, ташууда жана үнөмсүз күндөлүк турмушта жана чарбачылыкта пайдалануу, ал байлыктардын такыр түгөнүшүнө же жок болушуна алып келет.

Кайра калыбына келе турган табигый ресурстарга – жер кыртыштары, өсүмдүктөр, жаныбарлар таандык. Мындай табигый байлыктарды үнөмдүү, рационалдуу пайдаланганда аларды акырындап кайра калыбына келтирүүгө мүмкүн. Мисалы, кыйылган токойлорду, эрозияга дуушар болгон кыртыштарды, тукуму азайып бара жаткан айбанаттарды, куштарды акырындап, бир нече жылдардын ичинде кайра калыбына келтирүүгө болот.

Түгөнгүс жаратылыш байлыктарына жер астындагы, үстүндөгү, дарыя, деңиздердеги суулар, климатка тиешелүү болгон атмосфералык аба, шамалдын энергиясы, жаан - чачындар жана асман мейкиндиги, космос кирет.

Жогорудагы бөлүнүүдөн сырткары рельефи боюнча Памир - Батыш Памир жана Чыгыш Памир болуп экиге бөлүнөт. Мындай географиялык бөлүнүүнү окумуштуулар тарабынан мурунтан далилденген¹⁴⁸.

Памирде антиклинорийлердин бийик көтөрүлгөн ядролорунда байыркы тектер (интрузиялар жиреп чыккан гнейс жана герцин структурасындагы палеозойлук чөкмө катмарлар) айырмаланып турат. Ал эми төмөнкү, түздүктүү аймактарында жайгашкан өрөөндөрдө жана зоналарда мезозой мезгилине тиешелүү чөкмө катмарлары кенен тараган, Чыгыш Памир тоолорунун Кыргызстан менен чектеш бөлүктөрү мезозой жана кайнозой замандарында пайда болгон тоо тектеринен түзүлгөн.

¹⁴⁸ Мурзаев Э.Н. В далекой Азии.-М., 1956; Азатьян А.В. Выдающиеся исследователи природы Средней Азии (вторая половина XIX в.).-Ч.1.-Ташкент, 1960;-Ч.2.-Ташкент,1966; Агаханянц О.С. Между Гиндукушем и Тянь-Шанем. История изучения природы Памира.-Душанбе,1962; Бартольд В.В. История изучения Востока в России и Европе.-Соч.-Т.9.-М.,1977; Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении.-Ташкент,1965; Маанаев Э. Из истории памирских киргизов//Ученые записки ист.-юрид.фак-та КГУ.Сер. История.-Вып.VII.-1963; Керимбекова Н.К. Кыргызы Памиро-Алая и их зарубежная диаспора (Краткий исторический очерк).-Б.,1992 жана башуалар

Чыгыш Памирдин климаты катаал, кескин континенталдык. Кантсе да бүткүл Памир аймагы субтропик алкагында болсо да, анын территориясында кышында мелүүн алкактын, жайында ысык тропиктин аба массалары басымдуулук кылат. Чыгыш Памирде январдын орточо температурасы 3600 м бийиктикте $-17,8^{\circ}\text{C}$, ал эми абсолюттук минимуму -50°C . Жайы кыска (1,5-2 ай) жана суук, жайкы температура 20°C ден ашпайт. Июлдун орто температурасы (3600 м бийиктикте) $13,9^{\circ}\text{C}$. Мургаб, Ак - Суу өрөөндөрүндө жана чет жакалары тоо менен курчалган Кара - Көл жана башка жерлерде көп жылдык тоң тектер кезигет. Жылдын жаан - чачыны Чыгыш Памирде 60 - 119 мм. Бийик тоолорунда жана тоо капталдарында жаан чачын мол жаайт.

Памир тоо системасында мөңгүлөрдүн жалпы аянты 8400 кв.км. Бул региондо кардын түшүү системасы ар түрдүү. Кардын чеги Памирдин түндүк - батышында 4000 - 4400 м, борбордук жана чыгыш райондорунда 5000 - 5200 м бийиктикте. Батыш Памирде жана анын тоолуу өрөөндөрүндө мөңгүлөр басымдуулук кылат. Алардын ичинен эң ириси Федченко мөңгүсү. Бул мөңгүнүн узундугу 77 км, аянты 900 кв.км ден ашып Илимдер Академиясы кырка тоосунда жайгашкан¹⁴⁹. Памирдин түндүк-батышындагы ири мөңгүлөр: Грумм - Гржимайло (узундугу 36,7 км), Гармо (27,5 км), Сугран (24 км), Географиялык коом (21,5 км), Фортамбек (20 км) ж.б. Чоң Алай кырка тоосундагы эң ири мөңгү - Чоң Суукдара (25 км). Ал эми Чыгыш Памирде майда, каптал жана төр мөңгүлөр басымдуулук кылат.

Памир тоолуу бассейнинен агып чыккан дарыялар Аму - Дарыясынын алабына кирет. Алардын ичинен эң ириси Панж дарыясы. Ага төмөнкү дарыялардын куймалары кошулат: Гунт, Шахдара, Бартанг (ал жогорку агымында Ак - Суу, ортоңку агымында Мургаб деп аталынат), Язгулем, Ванч. Памирдин түндүк - батышынан Вахш суусунун куймалары Обихингоу жана

¹⁴⁹ Бул проблема тууралуу кененирээк окунуз: Ошанин В.Ф. На верховьях Мук-су//Известия РГО.-Т.XLI.-Вып.I.-СПб.,1880; Мушкетов И.В. Туркестан СПб., 1915.-230-327-бб; Гаврилюк А., Ярошенко В. Памир.-М.,1987.-С.60-66; Маанаев Э., Плоских В. На «Крыше мира»: Исторические очерки о памиро - алайских киргизах.-Фрунзе, 1983.-С.70-74; Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира».-М.,1972.-С.18-21; Жумабаев Б.М. Южный Кыргызстан глазами российских путешественников (вторая половина XIX – начало XX вв.).-Б.,1999 жана башкалар

Муксу дарыялары башталат. Жогорудагы дарыялардан сырткары Тарим дарыясынын алабына кошулган Маркан-Суу жана өз - өзүнчө болуп аккан Кара - Жылга, Музкол дарыялары Памир тоо бассейнинин мөңгү, кар сууларынан куралат.

Памир тоосу жана анын курамындагы тоолуу өрөөндөр деңиз деңгээлинен 3500 м бийиктикте жайгашса да, анын курамында ири көлдөр орун алган. Алардын катарына Кара - Көл, Ранг - Көл, Шор - Көл, Зор - Көл, Жашыл - Көл, Сарез¹⁵⁰ жана башкалар кирет.

Түрдүү ландшафтын болушу бийиктик алкактуулукка, Чыгыш жана Батыш Памир тибиндеги рельефтин басымдуу болушуна, ошондой эле түндүк-батыштан чыгышты жана түштүк - чыгышты карай жаан - чачындын азайышына жана континенттик климаттын күчөшүнө түздөн - түз байланышкан¹⁵¹.

Тоолуу Памирдин өсүмдүктөрү өтө суйдан. Жаратылыш шартына жана климатына жараша дан берчү өсүмдүктөр кеч күздө араx бышат же бышбай да калышы мүмкүн. Мөмө жемиш бактары өспөйт. Жыл мезгилинде жайдын өтө аздыгы, борошолуу бороондун жана кыш мезгилинин өтө узакка созулушу дыйканчылыктын өнүгүшүнө начар таасир тийгизүүдө. Чыгыш Памирдин ландшафтына зоолор жылаңач аскалар жана шагыл, кой таштуу кумдак чополор менен капталган жерлер басымдуу. Ушундай жер рельефине жана ландшафтына байланыштуу анын климаты да өзгөчөлөнөт. Мына ошондуктан Чыгыш Памирге негизинен бийик тоолуу суук чөл жана таштак бийик тоо ландшафттары мүнөздүү. Жаан - чачындын бөлүштүрүлүшүнө жараша Памирдин чыгыш жагында чөл жана тоолуу бийиктиктерде өсүүчү өсүмдүктөрдү үч бийиктик алкагына ажыратууга болот: субальп, альп,

¹⁵⁰ Кыргыз Совет энциклопедиясы.-Т.4.-Фрунзе, 1979.-586-б.

¹⁵¹ Агаханянц О.Е. Основные проблемы физической географии Памира.-Ч.1.-Душанбе,1965; Гвоздецкий Н.А. Памир.-М.,1968; Средняя Азия.Физико - географическая характеристика., 1958; Памир (основные итоги исследований природы Памира за 100 лет и дальнейшие перспективы их развития).-Душанбе, 1973.

кармуз¹⁵². Чынында эле Чыгыш Памирде жай мезгилинде өтө сейрек өсүмдүктөрдүн өскөндүгүн бизге чейинки орус саякатчылары жана илимпоздору белгилеп кетишкен.

Жогоруда белгиленген табигый өзгөчөлүктөр Памир аймагында жыгач өсүмдүктөрүнүн тарашына чоң түрткү болгон. Негизинен жыгач Памирдин түндүк-батышындагы Петр I, Дарваз, Хазирети Шах тоолорунун жапыз беттеринде өсөт¹⁵³. Бул аймактагы өсүмдүктөр абдан катуу суукка чыдамдуу келип, жергиликтүү элдин турмуш - тиричилигинин өтүшүнө зор өбөлгө түзөт. Тоо арасындагы өрөөндөрдүн жана чухкурдуктардын тамандарында тоонун кургак капталдарында терскен, төө таман, кекек, астрагал, шыбак, танацетун, чекилдек, сарымсак жана жылгындуу талаа өсүмдүктөрү өсөт. Саздуу жана нымдуу өрөөндөрдүн тамандарында ырандуу жана шалбалуу жерлер кехири таралган. Жер шартынын жана табиятынын жалпы мүнөзү боюнча Чыгыш Памир Борбордук Азиянын өлкөлөрүнө окшоп кетет¹⁵⁴.

Буга чейин белгиленип келген маалыматтарга караганда Памир бул абдан чоң жаратылыштын кубулуш жери. Анын аймагында Орто жана Алдынкы Азиянын климаттары чектешет: жазы нымдуу, жайында өтө ысык кургак климаты менен мүнөздөлөт. Жаратылышы жана климаты боюнча Памир альпы геосинклиналь областына кирет. Мындай областтын өзгөчөлүгү бир нече тектоникалык зоналардан тургандыгы менен өзгөчөлөнөт. Анын топурак катмарлары палеозой, мезозой жана кайнозой катмарларына бөлүнөт. Чыгыш Памирде континенталдык климат өкүм сүрүп, жаан-чачындуу жана шамалдуу.

¹⁵² Памир// Страны и народы Востока.-Вып.16.-М.,1975.-С.21

¹⁵³ Средняя Азия. Физико-географическая характеристика.-С.37

¹⁵⁴ Терентьев М.Н. История завоевания Средней Азии.-Т.III.-СПб.,1906.-С.395; Агаханянц О.Е. Основные проблемы физической географии Памира.-Ч.II. Душанбе,1966

§ 2. Памирдеги кыргыздардын этникалык тарыхы

XIX кылымдын башына чейин Памир аймагында жайгашкан элдер тууралуу биздин жана чет өлкөлүк тарыхый-этнографиялык изилдөөлөрдө эч бир маалымат берилген эмес. Бул аймак жана анда жашаган жергиликтүү элдер тууралуу кээ бир маалыматтарды Индия, Ооганстан саякатчыларынын жазмаларынан жана Орто Азияда өкүм сүргөн хандык бирикмелердин жазууларынан кездештире алабыз¹⁵⁵. Бирок, мындай маалыматтар үстүртөдөн жана баш аламан берилип, социалдык чек коюу кечири тараган. Себеби аларда көпчүлүк мезгилдерде оокаттуу жана бай адамдардын турмушу, жашоо - шарты чагылдырылган.

Белгилүү географ А.М. Мандельштамдын аныктоосу боюнча Азияда илимий географияга негиз салган окумуштуу А. Гумбольдт болгон. Ал өз эмгегинде кытай тарыхый жана географиялык булактарын кечири пайдаланып XIX кылымдын 30 - жылдарында Борбордук Азиянын орографиялык схемасын толуктоо менен Памирдин Орто Азиянын борборунда жайгашкандыгын белгилеп, аны «Болор» деген ат менен география илимине тараткан¹⁵⁶. Ушул эле мезгилдерде англиялык саякатчы жана географ Дж. Вуд Бадахшан, Памир дарыясынын жогорку агымы аркылуу Зор - Көл көлүнө чейин жетип, Панж дарыясынын жогорку бассейнинин жана Памир тоолуу өрөөнүн географиялык жана тарыхый мазмунда изилдеген. Бизге чейин жеткен кээ бир географиялык маалыматтарды К. Рихтердин¹⁵⁷ жазмаларынан пайдалансак болот.

XIX кылымдын ортосунда жана экинчи жарымында Орто Азияда жайланышкан Памир Англия менен Россия империяларынын ортосунда саясий карама-каршылыктарды күчөтөт. Көрсөтүлгөн эки империя бул

¹⁵⁵ Караныз: Мандельштам А.М. Материялы к историко – географическому обзору Памира и припамирских областей.-С.3-4

¹⁵⁶ Мандельштам А.М. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.3-4

¹⁵⁷ Дж.Вуд жана К.Рихтердин чыгармалары тууралуу караныз: Мандельштам А.М. Көрсөтүлгөн эмгек.-4-б., Лаумулин М.Т., Бейсембиев Т.К. Зарубежные исследователи Средней Азии и Казахстана.-Алматы,1994.-С.5-85

аймакта өзүлөрүнүн саясий жана экономикалык таасирин таратууга аракет кылышкан. Бирок, алардын алдында мындай максат болсо да, карама - каршылыкка катышкан өлкөлөр Памир аймагынын географиялык, физикалык, тарыхый - этнографиялык өзгөчөлүктөрүн биле алышкан эмес. Себеби, алардын колунда жарыка чыккан жогорку мазмундагы маалыматтардын жоктугу тоскоолдук кылган. Ушундай абалга туш болушкан эки империя 1895-жылы «Памирдеги чек коюу» келишимине кол коюшат. Ушул мезгилден тартып Памир аймагында орус саякатчылары, географтары, тарыхчылары изилдөө иштерин жүргүзө башташат. Көп убакыт өтпөй Тажикстандын Вахан жана Шугнан аймактары Россия империясынын курамына кошулат.

Орус окумуштууларынын далилдөөлөрү боюнча Памир жана Памир аймагында жашаган жергиликтүү элдин - тажиктердин, кыргыздардын жана припамир элдеринин тарыхын, этнографиясын жана археологиясын окуп үйрөнүүдө үч этап (баскыч) аркылуу жүргүзсөк болот: биринчи этабы байыркы мезгилден XIX кылымдын аягына чейин; экинчи этабы XIX кылымдын аягынан 1918-жылга чейин, ал эми үчүнчү этабы 1918-жылдан азыркы мезгилге чейин.

Дипломдук иштин структуралык мазмунуна ылайык биз азыр токтолушубуз керек – «Кайсы мезгилден тартып кыргыздар Памир аймагында жашай башташкан?». Бул проблеманы изилдөөдө Октябрь революциясына чейинки орус саякатчыларынын, географтарынын, ориенталистеринин, чыгыш жана иран таануучуларынын, тарыхчыларынын, археологдорунун жана совет мезгилиндеги окумуштуулардын илимий чыгармалары бизге негизги тарыхый - этнографиялык булак катары кызмат кылды.

Кыргыздардын Памир аймагында кайсы мезгилден тартып жашап жаткандыгы тууралуу маселе азыркыга чейин тарых илиминде толугу менен чечиле элек. Бул проблеманы объективдүү түрдө чечүүдө төмөндөгүдөй татаал тоскоолдуктар өкүм сүрүүдө. Биринчиден, кыргыздардын Мургаб, Каратегин аймагында кайсы кылымдан бери жашап жаткандыгы тууралуу жазма тарыхый булактын жоктугу. Бирок кээ бир тарыхый - этнографиялык макалаларда,

отчеттордо жана жазма ишинин башка булактарында кыргыздардын бул аймактарда жашагандыгы тууралуу факты жүзүндөгү маалыматтар кездешет. Мындай маалыматтар чынында эле болгонбу же божомолдоп жазылганбы? Ошондуктан аларга ишенүү өтө татаал маселе. Экинчиден, эл оозунда ооздон оозго өтүп сакталып келинген ар түрдүү жанрдагы элдик ооз эки чыгармаларга, фольклордук материалдарга, генеалогиялык санжыраларга, легендаларга, чоң жана кичине эпостордогу маалыматтарга ишене берүү чыныгы тарыхый окуяларды ачып бере алабы же жокпу? Мындай себептерди анализдөөдө жогоруда айтылган тарыхый - фольклордук материалдар ар бир окумуштууну тунгуюка камайт. Окумуштуулардын арасында азыркы мезгилге чейин кайсы мезгилден Памирде кыргыздар жашай баштагандыгы тууралуу бирдей ой жок.

Коюлган маселени чечүүдө биз тарых илимдеринин доктору профессор Э.Ж. Маанаевдин¹⁵⁸ оюн толугу менен колдойбуз. Жарык көргөн илимий тарыхый адабияттарга кайрылсак, көпчүлүк окумуштуулар кыргыздардын Памирде жашаган мезгили XVII кылымда башталат. Бул мезгилде ойрот (калмак) баскынчылары Техир - Тоодогу кыргыздардын ичинде эзүүнү (салыкты) күчөткөндүктөн алардын кээ бир бөлүктөрү Ферганага, Алайга, Памирге жана Чыгыш Түркстандын башка аймактарына көчүүгө аргасыз болот. Мына ушул проблема тууралуу белгилүү тарыхчы В.В. Бартольд XVII кылымда жазылган Махмуд ибн - Валинин «Бахр ал - асрар» («Море тайн») деген компилятивдик чыгармасына таянып «1635 – жылы декабрь – 1636 - жылы январь айларында 12 миң кыргыздын үй-бүлөсү Каратегин тоо кыркасындагы өтө татаал ашууларды ашып Гиссарга келишип өзбек башкаруучусу Балх тарабынан кабыл алынат»¹⁵⁹.

Ал эми XIX кылымда жашаган башка орус саякатчылары менен окумуштуулары Н.Я. Бичурин, В. Шотт, Ч. Валиханов, А. Левшин кытай жазма тарыхый булактарына таянып кыргыздардын Памирде пайда болуп жашап калышын эң байыркы заманга туура келет деп эсептешишет. Алардын мындай

¹⁵⁸ Маанаев Э. Памирские киргизы.-Фрунзе,1963; Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.- 44-45-66.

¹⁵⁹ Маанаев Э., Плоских В. На «Крыше мира».-С.44

ойго келиши «Кыргыз» деген этнонимди «булу» же кытайдык аталышта «пулу - фулу», башкача айтканда «бурут» деген терминге айкалыштыруу аркылуу жүргүзүшөт¹⁶⁰.

Кыргыз этникалык бирикмесинин Памирде жайгашышы боюнча мындай хронологиялык мөөнөттүн ар кандай болушу кыргыз элинин этногенетикалык процессинин татаалдыгы жана илимий дискуссиялдуулугу менен мүнөздөлөт.

Дипломдук иштин негизги максатына ылайык Памирдик кыргыздардын этностук бирикмесинин тарыхына, этнографиясына жана археологиясына арналган илимий чыгармаларды анализ кылганга өтөлү. Мында жарык көрүп топтолгон илимий чыгармалардагы (монографияларга, брошюраларга, макалаларга, газета жана журнал материалдарына) тарыхый, географиялык, археологиялык, этнографиялык маалыматтарды толугу менен пайдаланууга аракет кылдык.

«Кыргыз» деген этноним эң алгач кытай тарыхый жазма булактарында кездешет. Сыма Цзян тарабынан түзүлгөн (б.з.ч. II кылымдын аягында) «Тарыхый жазма» летописинде «кыргыз» этноними гегунь, гяньгун, кигу, гегу, хегусы, хягасы¹⁶¹ деген кытай транскрипциясындагы аталыштар менен берилет. Көрсөтүлгөн летописисте Гунн уруулук державасынын түзүлүшүнө байланыштуу кыргыздардын Монголиядан тартып Чыгыш Памирге чейинки тоолуу аймактарды ээлегендиги айтылат. Мындан сырткары летописин акыркы бөлүмүндө Орто Азияда, Чыгыш Түркстанда жана Памирде жашаган элдердин ичинен чыккан аскер башчыларына жана ар түрдүү этникалык топторго тарыхый - этнографиялык мүнөздөмөлөр чагылдырылат. Кийинки кытай жазма летописчилеринин арасынан саякатчы жана дипломат Чжан

¹⁶⁰ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-44-б.; Маанаев Э. Көрсөтүлгөн эмгек.-12-б.

¹⁶¹ Петров К.И. К этимологии термина «кыргыз»//-1964.-N.2; Баскаков Н.А. К вопросу о происхождении этнонима «кыргыз»//СЭ.-1964.-N.2; Кызласов Л. Взаимоотношение терминов «хакас» и «кыргыз»// В письменных источниках VI-XII вв//Народы Азии и Африки.-1970.-N.4; Яхонтов С.Е. Древнейшие упоминания названия «киргиз»//СЭ. 1970.-N.2; Бактыгулов Дж.С. Историография дореволюционного Киргизстана.-Фрунзе,1988. жана башкалар

Цяндын, Бань Гунун эмгектеринде тоолуу Памир - Алай аймактарында жашашкан кыргыздар тууралуу кээ бир учкай материалдар кезигишет¹⁶².

Биздин замандын I кылымынын VI кылымына чейин кытай тарыхый жазма булактарында Тянь - Шань, Памир аймактарында жашаган кыргыздар тууралуу маалыматтар кезикпейт. Бул мезгилде жазылган «Суй династасиянын тарыхы» жана «Тан династиясынын тарыхы» деп аталган булактарда енисейлик кыргыздарга тиешелүү материалдар топтолгон.

Тарых бетинде жазылып бизге жеткен маалыматтар боюнча биздин замандын башталышынын алгачкы жылдарында Орто Азиядагы соода байланыштары жана элчилик жүргүзүү иштери эки багытта жүргүзүлгөн. Биринчи багыты Орто Азиянын батышы менен Чыгыш Түркстанды байланыштырса, экинчи багыты Чыгыш Түркстан менен Тан империясынын ортосундагы соода алакалык жолу. Кыргыздар жогоруда көрсөтүлгөн соода жолдору аркылуу тоолуу Памир райондоруна чейин жетишип соода байланыштарын жүргүзүшкөн. Профессорлор Э. Маанаев жана В. Плоских биргелешип жазган эмгегинде¹⁶³ Енисейдин аймагында бадахшан лазуритинен, сердолигинен жана бирюзадан жасалган буюмдардын табылышын белгилешет.

Биздин замандын биринчи миң жылдыгынын экинчи жарымына арналган мезгилге тиешелүү Памир аймагында жашаган элдер тууралуу тарыхый жана статистикалык маалыматтар жокко эсе. Окумуштуу тарыхчылардын илимий логикалык божомолдоолоруна караганда Памирде жашаган жергиликтүү эл бир нече миграциялык жер которуудан түзүлгөн. Биринчиси батыштан, башкача айтканда азыркы Ооганстан менен Ирандан; экинчиси түндүк-чыгыштан же азыркы Тажикстан менен Кыргызстандан. Жөнөкөй тил менен айтканда жогорку аймактарда жашаган элдер ар кандай объективдүү себептердин негизинде (соода - сатык, чарбачылык үчүн жер которуу ж.б.) орто жана бийик тоолуу Памир өрөөндөрүндө жашоого мүмкүнчүлүк алышат. Мына ошентип Памирдин жергиликтүү калкы ага жакын жерде жашашкан

¹⁶² Источниковедение Кыргызстана (с древности до XIX в.).-Б.,1996.-С.56-62

¹⁶³ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек. -47-б.

индо - иран жана аларга кийинчерээк кошулган түрк тобуна тиешелүү этникалык бирикмелерден түзүлгөн¹⁶⁴. Тактап айтканда индо - иран тобуна кирүүчү элдерге язгулемдиктер, рушандар, шугнандар, вахандар, ал эми түрк тобуна кыргыздар, өзбектер, уйгурлар киришкен¹⁶⁵. Алардын кылымдаган жылдар бою бирине - бири таасир берүүсүнүн, этникалык алакаларынын негизинде чарбачылык ишмердиги, материалдык жана руханий маданияттарында кээ бир жалпы окшош элементтерди иштеп чыгарышкан. Бирок, ошондой болсо да, ар бир этникалык алакада, ассимиляцияга (аралашууга) түшкөн этникалык бирикмелер өзүлөрүнө тиешелүү салттык чарбалык өзгөчөлүктөрдү, турмушундагы айырмалууларды, материалдык, руханий жана жасалма – колдонмо өнөрлөрүндөгү улуттук колоритти сактап калышкан. Мындай айырмалануулардын негизин улуттун же элдин өзүн - өзү таануусу (самосознание), бир этникалык бирикмеге кошулуусу (самоназвание), психологиясынын бирдиги жана башка маанилүү элементтер түзгөн. Белгилеп өткөн миграциялык процесстер байыркы мезгилден башталып XIX кылымга чейин созулган¹⁶⁶. Мына ошентип Памир жана Памир аймагында жашаган элдин курамына кыргыздардын ата - теги да катыша алган¹⁶⁷ десек биз жанылбайбыз.

VI –XIII кылымдардын аралыгында жарык көргөн чыгармаларда кыргыздардын кээ бир уруулук топторунун Теңир - Тоодо жана Памир, Алай аймагында жашагандыгы белгиленет. Алардын бирине түрк каганы Дизабуланын 569-жылы Византия элчиси Земархты Тенир - Тоо аймагында кабыл алгандыгы аркылуу айтылып, ал аймакта кыргыздардын жашагандыгы сүрөттөлөт. Теңир - Тоого уламыш кеткен Памирдеги кыргыздардын болжолдуу түрдө жашашы тууралуу маалыматтарды VI - VIII кылымдарда жазылган байыркы түрк тилинде жазылган чыгармалардан, IX - X

¹⁶⁴ Народы Средней Азии и Казахстана.-Т.2.-М.,1963; Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-48-б.

¹⁶⁵ Моногорова Л.Ф. Преобразования в быту и культуре припамирских народностей. -М., 1972.- С.20-27

¹⁶⁶ Моногорова Л.Ф. Этнический состав и этнические процессы в Горно-Бадахшанской автономной области Таджикской ССР// Страны и народы Востока.-Вып.XVI.-Памир.-М.,1975.- С.178

¹⁶⁷ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-48-б.

кылымдардагы араб жана перс авторлорунун эмгектеринен учкай маалыматтарды кезиктире алабыз.

Х кылымда жазылган араб ойчулу ал - Истахринин «Книга путей и стран» деген географиялык эмгегинде кыргыздардын жашаган аймагы төмөндөгүдөй көрсөтүлөт: «...Хырхызы (кыргыздар) живут между владениями тугузгузов, кимаков, океаном (бул тарыхый жазмада «океан» деп –Арал денизин эсептеген автор) и землей хазладжей»¹⁶⁸. Бул маалыматтар аркылуу биз орто кылым мезгилинде кыргыздардын Памирге уланып кеткен тоо аймактарында жашагандыгын божомолдой алабыз. Мындай божомолдоолорду ушул эле мезгилде жазылган Мухаммед Наджиб Бекрандын «Джехан - намэ» («Описание мира») деген чыгармасы күбөлөндүрө алат. Анын бөлүмүндө төмөндөгүдөй жазылган: «Большая гора выступает из пределов Тарчистана (т.е.Афганистана) и Гур, тянется мимо Бомияна и Пенджехира и достигает городов Вахана. Название ее мы находим неопределенным. Она является внешней стороной-спиной Тибета и так разделена, что большой отрог ее ведется в Туркестан вплоть до границы киргизов и продолжается до пределов Чина (т.е. Китая). Друг отрог поворачивается в направлении Хатлана и достигает предела Ферганы, затем доходит до Джебал и Сим Серебрянных гор, что в близи от города Ашрусте. И таким образом идет до пределов Бухары»¹⁶⁹. Жогорудагы берилген маалыматтардын негизинде Мухаммед Бекран памирдик кыргыздарга тиешелүү аймактарды сүрөттөөгө аракет кылган. Бул маселеге карата академик В.В. Бартольддун анонимдик түрдө жазылган «Худуд ал - Алам» («Границы мира») чыгармасын анализдөөдөгү корутундуга жазылган ойлоруна өзгөчө көңүл буралы. Анда В.В.Бартольд тогузгуздар кыргыздар менен түндүктөн гана чектешпестен батыштан да чектешкендигин Х кылымда өкүм сүргөн маалыматтардын негизинде билдирет¹⁷⁰. «Худуд ал - Алам» 982-жылы түзүлгөн. Анда Памир жана ага коңшулаш жайгашкан аймактардын

¹⁶⁸ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-49-б.

¹⁶⁹ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-49-б.

¹⁷⁰ Бартольд В.В. Киргизы.-Соч.-Т. II -ч.I -М.,1963.-С.492

орографиясы тоо системалары жана анда жергиликтүү элдер тууралуу маалыматтар берилет.

Кыргыздардын Памир аймагында кайсы мезгилден баштап жашай баштагандыгын аныктоодо төмөндөгү тарыхый жана географиялык чыгармалар белгилүү өлчөмдөгү кызыгууларды пайда кылат. Алардын курамына X кылымда жарыкка чыккан Ибн Хордадбектин «Книга путей и государств», Мухаммед ибн Исхактын «Книга рассказов о странах», ал - Истахринин «Книга путей государств», Ибн Хайкалдын «Книга путей и стран», ал - Мукаддасинин «Лучшее разделение для познания стран», Абу Дулафтын «Записки», ал - Беруниин «Следы, оставшиеся от прошлых поколений», XI кылымда жазылган Ибн ал - Асирдин «Тарих ал - Камиль», XIII кылымга тиешелүү ал - Идрисинин «Развлечение истремленного в странствиях по областям»¹⁷¹ чыгармалары кирет.

Географиялык жана тарыхый маанидеги Памир кыргыздарына тиешеси бар кээ бир материалдарды фарс тилинде жазылган тарыхый булактардан кездештире алабыз. Мындай маанидеги тарыхый булактардын катарына Абу Али Баламинин, Абу Зайда ал - Балхинин, автору белгисиз «Худуд ал - Алам», Наджив Хамаданинин, Абд ар - Рашиддин¹⁷² эмгектери кирет.

Жогоруда авторлордун орусчага которулган эмгектеринде Памир жана Алай тоолуу массивдеринде жашаган кыргыздарга тиешелүү материалдар түздөн - түз болбосо да, бул региондорго тиешелүү кээ бир тарыхый-географиялык маалыматтар берилет. Тарых илимдеринин доктору, профессор Э.Ж.Маанаев Реми Дордун оюн XVIII кылым деп көрсөтүп¹⁷³, андан ары өзүнүн оюн төмөндөгүдөй улайт: «XIX кылымдын башында Памирге тейиттерден кийин Мадали Кокон ханы болордун алдында Каратегинден качып

¹⁷¹ Бул чыгармалар тууралуу толугураак караныз: Материялы по истории киргизов и Киргизии.-Вып.1.-М.,1973; Восточные авторы о кыргызах.-Б.,1994; Источниковедение Кыргызстана (с древности до XIX в.).-Б.,1996.-С.166-189; Чоротегин Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени: по мусульманским источникам IX-XIII вв.-Б.,1995

¹⁷² Источниковедение Кыргызстана.-с.189-214

¹⁷³ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-60-б.

келишкен кесек уруусу түзгөн. Бул уруу батыш багыты аркылуу Дарваз жана Шугнан тоолорун ашып өтүшкөн. XIX кылымдын аягында тейит уруусу Кичи Памирди, ал эми кесек уруусу Чоң Памирди ээлешкен. Алар менен чогуу анча көп санга ээ болбогон кыпчак уруулары жашашкан»¹⁷⁴.

Этникалык курамы боюнча Памирде жашаган кыргыздар төмөндөгүдөй уруулук топторго бөлүнүшкөн: тейит, кесек, кыпчак, найман.

Чогултулган материалдарга таянып, бул жердеги кыргыздардын саясий түзүлүшүн, социалдык катмарын аныктоого аракет кылалык.

Кыргыздарда уруулук түзүлүштү изилдеген белгилүү окумуштуулар С.М.Абрамзондун Я.Р.Винниковдун ойлору жана эл оозунда сакталынган маалыматтар боюнча түпкүлүгүндө кыргыздар үч топко бөлүнөт: оң, сол жана ичкилик. Булардын ичинен оң жана солго бөлүнүүлөрү согуш тактикасына карата жайгыштыруу салтынан келип чыкса керек. Бирок кийинчерээк мындай бөлүнүүлөр анча маанилүү ролду ойнобой калган. Чыгыш Памирде жашаган жогорудагы төрт уруу оң канатка жана ичкилик тобуна тиешелүүбүз деп эсептешет. Ар бир уруу өз ичинен майда уруктарга бөлүнүшөт. Аларды да кезеги менен санап өтөлү:

- тейит: сары тейит, кара тейит, кочкор, шахим, текрең, навруз, акапа, кутан, чегитир;
- кесек: жыгдым, кызыл аяк, кыдырша, кыралай, мамачар, кесек, бостончок, мөшкө, курбаш, кош кулак;
- найман: мурза, жору, көн, жоон пут, куралай, көк эчки, куран;
- кыпчак: чела, колчок, мудурук, сарт¹⁷⁵.

¹⁷⁴ Ушул эле эмгекте.-60-61-б.

¹⁷⁵ Дор Р. Көрсөтүлгөн эмгек.-14-б.

II БАП. Памир кыргыздарынын коомдук – чарбалык жана маданий тарыхы

§ 1 Памирдик кыргыздардын чарбачылыгы

Биринчи бапта XVII кылымдын ортосунан тартып азыркы мезгилге чейинки Памир кыргыздарынын катар - катары менен калмактардын, кытайлардын, кокондуктардын, Памир аймагында жашаган тажиктердин локалдуу бөлүктөрүнүн жана орус баскынчылыгынын алдында болушкандыгын тарыхый - этнографиялык изилдөөлөрдүн негизинде анализ кылып өттүк.

Тарыхый, географиялык жана этнографиялык маалыматтарга караганда калмактардын кысымы алдында Жети - Сууну жана Тенир Тоону убактылуу таштап козголгон кыргыздар Фергананын орто түздүктүү жана тоолуу райондоруна отуруп калышкан эмес. Бул проблема боюнча белгилүү француз профессору, Ооган жана Памир кыргыздарынын изилдөөчүсү, Париждеги Борбордук Азия илимий борборунун директору Реми Дордун аныктоосу боюнча XVII кылымда, ордунан козголгон эл батышты карай сүрүлгөн да Ферганада гана токтоп калбастан алардын бир бөлүгү Алай өрөөнүнө, андан ары түштүк - батыш тараптагы Гиссарга чейин жетип, кийин кайра кайрылып, Каратегиндин чыгыш жагына келип отурукташкан. Бирок мындай көчүп - конуу адаттагы иш эмес, аргасыздан болгон сейрек окуялардан эле. Ар бир топ өздөрүнүн кызыкчылыктарына байланыштуу каалаган жерлерге көчүшкөн¹⁷⁶.

Элдин оозунан уккан эмпирикалык талаа материалдарынын негизинде батыштагы чет өлкөлүк изилдөөчүлөр М.Н. Шахрани, К. Науман жана башкалар Памирге кыргыздардын кийинки мезгилде - XVII кылымдын аягы - XIX кылымдын башында келгендигин көргөзүүгө аракеттенишет¹⁷⁷.

¹⁷⁶ Дор Р. Ооган Памириндеги кыргыздар: Тарыхый - этнографиялык баян.-Б., 1993.-9-б.

¹⁷⁷ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-60-б.

Англис, немец, француз жана орус тилдеринде жарыкка чыккан материалдардын жана өзү чогулткан талаа информацияларынын негизинде Р. Дор төмөндөгүдөй ойго келет. «В.Бартольд XVIII кылымга чейин Памирде эл отурукташкан эмес деп белгилейт. Бабур - Намеде жана Тарих – и - Рашидиде Памирде жаргак уруусу жайлаган деп айтылат, бирок Алай тоолорун жердеп турушуп, жанаша жерде Дашт - Алайдай көйкөлгөн жайлоосу турса, Памирди жайлаганы шек туудурат. Эмнеси болсо да XVI кылымдын башында кайсы бир күнөөлөрү үчүн, мал уурдады деппи, салык төлөгөн эмес деппи, айтор бир жолу Султан Бабур өзүнүн аскерлерин жиберип, эл кыргынга учураптыр.

Бул уруулардын Памирде, жазгы жана күзгү көчүп - конуулары, кийин XVIII кылымда биротоло адатка айланган. Буга мүмкүн жер чалгындоо мезгилинде бел байлаган анча азгантай адамдар келип отурукташса керек. Негизги демилгечилери тейит уруусу болгондуктан жакшы жайлоолор да ошолорго тийешелүү. Ага карай келүүчү жол Кызыларт ашуусу аркылуу өтүп, Алай өрөөнү менен Харгушы - Памирди байланыштырышат да андан ары жол түштүктү карай Ак-Суу өрөөнүнө келип жетет»¹⁷⁸. Ушундай айтылган ойлордун негизинде Реми Дордун оюнун эки ача чыккандыгы байкалат - XVII кылымданбы же XVIII кылымдан тартып Чыгыш Памирде кыргыздардын жашай баштагандыгы тууралуу.

Эми колубузда топтолунган материалдардын негизинде памирдик кыргыздарда өкүм сүргөн салттуу бийлик тууралуу маалымат берели.

Жаратылышынан эркиндикти баалаган, өмүрүндө багынып көрбөгөн, дегеле улуттук мүнөзү боюнча эч кимге көз каранды болууну каалабаган кыргыздар кандай гана ырайымсыз бийлик болбосун, эч убакта багынып моюн сунган эмес. Алардын манабынын бийлигинин кубаттуулугу уруулардын арасындагы, анын өзүнүн керт башынын, кадыр-баркына гана байлагыштуу болгон.

¹⁷⁸ Дор Р. Көрсөтүлгөн эмгек.-9-б.

Манап деген мыйзам түзүүчү жана аны ишке ашыруучу бийликтерди – эки тизгин, бир чылбырды өз колуна топтогон, жалпы эл менен айрым башчылардын ортосундагы, же барымта, кандайдыр башка талаш-тартыштарды чечкен, ошондуктан жортуулдагы жолдуулугу, тайманбас эр жүрөктүүлүгү менен кадыр - баркка жетише алган манаптын сөзү эки болгон эмес.

Ар бир манап бирине - бири көз каранды болгон эмес. Уруулардын араларында чыр - чатактар чыкканда гана, же болбосо жалпы коомдун кызыкчылыгы үчүн гана манаптар кеңешке чогулушкан. Бул кеңешке ага манап (чоң манап) башчылык кылган, бирок салт боюнча ал өзүнчө бир эч кандай деле артыкчылыгы бар бийликке эгедер болгон эмес. Ага манап башчылыкка же төрагалыкка ошол бир жыйынды өткөрүү мөөнөтүнө гана шайланган. Манаптык бийлик атадан балага мурас катары өтүп турган. Бийликтин манап аркылуу мындай багытта өнүгүшү Памир кыргыздарында бийликти абдан татаалдаштырган. Себеби, манаптын баласы көпчүлүк учурда атасы сыяктуу касиеттерге эгедер боло алган эмес. Көпчүлүк мезгилдерде манаптар байлыгы мол, күч-кубаттуу уруулардан гана чыккан. Манап болууга талапкер адам, кокус ал аябагандай таанымал, эл жалпы билген атактуу акылман же баатыр болбосо, анда ал баарынан мурда өз урук - тукумунун билермандары менен аксакалдарынын макулдугун сураган. Манап деген өзү шайланган да эмес. Ал негизинен жалпы эл тарабынан таанылган. Атак - даңкына жана бийлигинин кудуретине жараша манаптар коомдун даракеттүү мүчөсү болуу менен бирге короологон кой, үйүр - үйүр малдары менен кенен жайлоолорду ээлеген.

Кыргыздардын жеке менчик укуктары алардын бир туугандык жакындыгы менен эмес, байлыгынын көлөмү менен аныкталат. Андыктан, алардын ар бири теориялык жагынан ар кандай социалдык функцияны аткара алышат. Андай милдетти аткарууга алардын социалдык түпкү теги, же кайсыл катмардан чыгышы эч кандай тоскоол боло албайт.

Байлык дегениң элди жиктеп, катмарларга ажыратуучу фактор болгон соң, демек дүнүйө - мүлкүнө жараша жалпы кыргыз жамаатын негизги үч топко бөлүп кароого болот: бай (менчик ээси), чарбачы (малчы), койчу - жалчы.

Памир кыргыздарында көчмөн мал чарбачылыгы үстөмдүк кылат. Ал чарбачылыктын ичинен мал чарбачылыгы негизги орунду ээлейт. Экстенсивдүү мал чарбачылыгы жергиликтүү жаратылыш шартына түздөн - түз байлагышкан. Бир жайыттан экинчи жайытка көчүү убактылуу мүнөзгө ээ болгон. Кышында малды кармоо үчүн атайын чөптөр чабылып, даярдык көрүлгөн эмес. Урууларга тиешелүү аймактар төмөндөгүдөй болгон. XIX кылымдын аягында тейит уруусунун жайлоосу Ран - Көл көлүнө жакын аймакта орун алган Зор - Билик капчыгайы жана Ак - Суу дарыясынын боюндагы чөпкө бай аймактар эсептелинген; ал эми кыштоосу Ран - Көл көлүнө жакын жердеги Тогуз - Агыл капчыгайында жайланышкан. Кесек уруусунун жайлоосу Кызыл - Рабатта, ал эми кыштоосу Ак - Суу дарыясынын боюндагы Кош - Агылда орун алган. Наймандар жана кыпчактар Орто - Белде жана Жогорку Тагармада жайлашса, кыштоосу Жогорку же Төмөнкү Гезиде, Мук - Суу капчыгайында орун алган. Бирок мындай жайлоо аймактарына абдан катуу чек коюу памирдик кыргыздарда сакталынган эмес. Себеби жер шартына, географиялык түзүлүшүнө жараша алар өзгөрүлүп турат.

Тарых бетинде жазылып калынган маалыматтар боюнча Памир кыргыздарынын көчүп жүрүүсүндөгү мындай чек коюулар табигый географиялык шарттардын сырткары малга керектүү чөптөрдүн жана суунун болушу маанилүү орундарды ээлеген. Мына ошондуктан алардын көчүү системасы дайыма өзгөрүлүп турган¹⁷⁹. Атадан балага өтүп келе жаткан салттуу көчмөнчүлүк белгилүү тартипте жыл ичинде жүргүзүлгөн. Ар бир уруулук топ өз карамагындагы жайытты туура жана убагында пайдалануу үчүн белгилүү жылдык циклды иштеп чыгышкан. Анын негизинде ар бир сезондук мезгилге тийиштүү жайыттарды туура бөлүштүрүү аркылуу жүргүзүлгөн.

¹⁷⁹ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-75-б.

Памир кыргыздары кыштоону көпчүлүк мезгилдерде Чоң Кара - Көл көлүнө жакын жерде, Ранг - Көл өрөөнүндө, Ак - Байталда, Кош - Агылда, Ак - Ташта жана Ак - Суу дарыясынын жогорку агымында өткөрүшкөн¹⁸⁰.

Этнографиялык материалдарга караганда кыштоолор түздүктүүрөк, суусу, мал жегенге чөбү бар жерлерде жайланышкан. Мындан сырткары кардын аз жаашына өтө көңүл бурушкан. Алайда жашаган кыргыздардан айырмаланышып кыштоолор үчүн коргончолорду курушкан эмес.

Памир кыргыздарында мал чарбачылыгынын ичинен негизги орунду кой чарбасы жана топозчулук ээлеген. Мындан сырткары төөнү өндүрүүгө да өтө көңүл бурушкан. Салттуу турмушка ылайык соода жүргүзүүдө натуралдык алмашуу ыкмасы пайдаланылган. Памир кыргыздары алайлыктардын, тажиктердин жана локайлыктардын жылкыларын сатып алып турушкан. Мал чарбачылыгынын ичинен биринчи орунда кой чарбачылыгы турган. Анын саны башка малдарга караганда өтө басымдуулук кылып, кой чарбачылыгынан түшкөн сырьё аркылуу тамак - ашын, кийим - кечегин жана турак жайына керектүү материалдарын камсыздандырышкан. Мындан сырткары койдун наркы башка буюмдарды алуудагы негизги эквивалентти түзгөн. Соода ишин жүргүзүп келишкен кошуна тажик элинин соодагерлеринен өзүлөрүнө керектүү буюмдарды койго алмашып алып турушкан.

Негизги мал чарбачылыгында кой багуудан кийинки орунда топозчулук турган. Орто Азиянын жергиликтүү элдеринин ичинен кыргыздарда топозчулук чарбачылыктын негиздеринин бирин түзгөн¹⁸¹. Өзгөчө мындай кубулуш Памир жана Алай кыргыздарына мүнөздүү болгон. Чыгыш Памирдин географиялык жана жаратылыш шарттары мал чарбачылыгынын башка түрлөрүн өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк берген эмес. Мына ошондуктан памирдик кыргыздар топозчулукка көп көңүл бурушкан¹⁸². А.Волконскийдин аныктоосу

¹⁸⁰ Аристов Н.А. Этнические отношения на Памире в прилегающих странах, по древним, преимущественно китайским историческим известиям//Русский антропологический журнал.- №3, -1903.-С.6

¹⁸¹ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-77-б.

¹⁸² Наливкин Д.В. Памир-крыша мира.-М., 1948.-С.8

боюнча памирдик кыргыздар топозду мал катары жана жүк ташуучу унаа катары пайдаланашып, андан сүт, жүн жана адамга керектүү терини иштетип алышкан¹⁸³. Памирдик кыргыздар кеч жайда жана күздө кышкыга карата мал чөптү даярдашкан эмес. Кышкыга даярдалбаган жем - чөптүн жоктугунан жергиликтүү элдин малы үчүн жут маселеси абдан катуу болгон. Жут дегенибиз кыш узака созулгандыктан, мал жээчү жердин үстүндөгү чөптүн, даярдалынган жемдин жоктугунан кыштан арыктап арач чыккан жеми - чөбүнүн жок болушунан ооруга чалдыгып, малдын басымдуу бөлүгү кырылууга же башкача айтканда жок болууга дуушар болот. Мына ушунун себебинен памирдик кыргыздарда малынын санынын өсүүсү болгон эмес. Жут Памир аймагында көп мезгилдерде кардуу кыштан, суук келген жаздан кийинки мезгилдерде жолуктурулган. Жут болгон жылдары көпчүлүк орто же кедей үй бүлөлөрдүн малы толугу менен жоголгонго жеткен. Алардын арасында ачарчылык башталган. Мына ушундай катуу жуттан кийин алардын кээ бирлери колунда бар бай адамдарга көз каранды болуп малын багууга өтүшөт, ал эми кээ бир үй бүлөлөрү түздүктүү жана бышыкчылыкка мол Фергана өрөөнүнө көчүүгө мажбур болушат. Бийик тоолуу, кардуу жана суук жаздуу Чыгыш Памирде мындай катуу жуттар тез - тез болуп турган. Жаратылыштын мындай табигый факторунун негизинде памирдик кыргыздардын чарбачылыгынын өнүгүшүнө абдан жакшы шарттар түзүлбөстөн, анын өнүгүшүнө тоскоолдук болгон көп факторлордун болушуна алып келген.

Памирдик кыргыздар көчмөн эл болгондон кийин жыл сайын үч жолу көчүшкөн. Июндун аягында жаздоодон жайлоого, октябрдын аягында күздөөгө, декабрдын ичинде кыштоолоруна кайрылып көчүшкөн. Жай айларында жергиликтүү эл жогору тоо таяна көтөрүлүшсө, андан кийинки мезгилде төмөн карай түшө башташкан. Оокаты аз, колунда малы жокко эсе кожолуктар бийик тоолуу жайлоолорго тоо - ашууну ашып чыгышкан эмес. Алар бирдей эле бийиктикте жайгашкан оттуу, чөптүү аймактарда көчүп -

¹⁸³ Волконский А. От Нового Маргелана до границы Бухары// Вестник Европы.-№7,-1894.- С.133

конуп жүрүшкөн. Мындай жерде кыштоонун, жаздоонун, жайлоонун жана күздөөнүн орду туруктуу болуп, көчүп келингенден кийин боз үй, алачыктар өзүнүн мурдакы ордуна же эски конушуна тигилген. Ошол учурдагы өмүрдүн бейкут, тынч өтүшү айылдын кеңдигине күчтүү таасир тийгизгендиктен алар кенен - чонон бытырап, өздөрү каалагандай жайыла үй тигип коно беришкен. Уруунун ичиндеги майда уруктардын сезондук конуштарда чогуу бир жерге жайгашышы сырттан болгон кол салуулардын мизин кайтаруу үчүн негизделген.

Памирдин кыргыздардын салттык жашоо турмушунда жана күнүмдүк чарбасында аңчылык маанилүү орунду ээлеген. Мындай чарбанын маанилүү орунду ээлешине Памирде көп түрдүү жапайы айбандардын, канаттуу куштардын мол болушу негизги себеп болгон. Негизинен ахчылык тоо текеге, аркарларга, карышкырларга, аюуларга, илбирстерге, сүлөөсүндөргө, суурларга, коендорго, кулжаларга, илек - илектерге, тоо бактектерине, тоодактарга жана башкаларга карата жүргүзүлгөн.

Памир кыргыздары аңчылыкты мылтык, жыгач жана темир капкандары, тузактар менен жүргүзүшкөн. Мүнүшкөр куштар менен аңчылык жүргүзүү памирдик кыргыздарда болгон эмес. Себеби мурунтадан бери келе жаткан ата салты катары улантылбаса керек¹⁸⁴. Көпчүлүк мезгилдерде аңчылыкты аң уулоочу тайгандар же үйдөгү иттер, дөбөттөр аркылуу жүргүзүшкөн. Памирдик кыргыздар мылтыктарды колго жасашкан. Мылтык фитиль түрүндө жасалып, анын тээги жыгачтан жасалган. Ал эми ок - дарысын табигый семирткичтерден даярдашкан. Бирок мылтык менен аңчылыкка чыгуу колунда бар, байыраак адамдарга гана тийешелүү болгон. Көпчүлүк мезгилдерде колунда жок кедей-кембагалдар өзүлөрүнүн жоро - жолдоштору, шериктери менен эч бир куралсыз ахчылыкка чыгууга мажбур болушкан. Мындай мезгилдерде ахчылар капчыгайлардагы кууш, тар таш колотторун пайдаланышкан. Негизинен аңчы куралы катары таштарды, кабелтең союлдарды, кыл аркандарды, иттерди пайдаланышкан. Кармала турган жапайы

¹⁸⁴ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-78-б.

айбандарды кууш, тар колоттор аркылуу куушуп, ал жерден өтүп бара жаткан айбандарды чоx таштарды кулатып же жоон союлдар менен чабышып аларды колго түшүрүшкөн. Жут болгон мезгилдерде аңчылык жашоонун негизги чарбачылыгы катары пайдаланылган. Себеби, жер шартына, географиялык түзүлүшүнө жараша Памир түздүктүү өрөөндү дыйканчылыкка жана багбанчылыкка бай аймактардан алыс жайгашкандыктан аxчылык күнүмдүк жашоонун негизги эквиваленти катары колдонулган. Мындай мезгилдерде аxчылыкка чыккан адамдардын саны да көбөйүп, аңчылыктын эң жөнөкөй түрлөрү да пайдаланыла баштаган. Себеби, ачарчылыкка дуушар болгон кыргыздар аңчылыкты жашоонун негизги булагы катары карашкан. Аңчылыктан түшкөн эт, май күнүмдүк оокатта гана пайдаланылбастан анын продуктыларын жыл бою колдонууга аракет кылышкан.

1892 – 1895 - жылдары орус падышасы тарабынан уюшулган «Памир жүрүшүнүн» катышуучусу Б.Л. Тагеев өзүнүн жазган чыгармасында памирдик кыргыздардагы аңчылыкты төмөндөгүдөй сүрөттөйт: «Аркарга же кийикке аxчылыкка чыкканда кыргыздар өздөрүнө өздөрү окшобой, ушунчалык зор өзгөрүүлөргө дуушар болот. Таң куланаак аткандан тартып, караңгы кирген мезгилге чейин кыргыздар аска, зоону, жок болуп кетүүчү куйларды карабастан аxчылыкка түшкөн жаныбардын изин суутпай өлтүрүп, өзүнүн айылына чейин жонуна салып көтөрүп бара алышкан»¹⁸⁵.

Аңчылык чарбачылыктын негизги түрү катары пайдаланылган. Мындай чарбачылыктан алар эт, тери, мүйүз, жүн жана башка нерселерди өзүнүн жашоо турмушунда пайдалана алышкан. Аңчылыктан түшкөн оокаттар соода байланыштарында алмаштыруу үчүн колдонулган.

Памир аймагында тоо дарыялары, суулары жана көлдөрү канчалык көп болсо да анда жашаган балыктарды жергиликтүү кыргыздар кармашып, тамак рационун үчүн колдонушкан эмес.

¹⁸⁵ Тагеев Б.Л. Памирские киргизы (очерк)// Нива.-№38.-1897.-С.898

Памирдик кыргыздардын натуралдык экстенсивдик чарбасы алардын жашоо турмушунун бардык талаптарына жооп бере алган эмес. Мына ошондуктан алардын күнүмдүк жашоо турмушуна жетпеген тамак - аштын түрлөрү, буюмдары алмаштыруу же сатып алуу (соода) жолу менен толукталынып турулган. Мурунку мезгилдерден бери өкүм сүргөн Улуу Жибек Жолунун бир бутагы Памир аймагы аркылуу өткөн. Мына ушундай транзиттик соода жолун кыргыздар өз турмушунда пайдаланышкан. Коңшу элдер менен болгон өтө татаал, зоокалуу, кардуу, аскалуу тар жолдорунун өкүм сүргөнүнө карабастан памирдик кыргыздар дайыма соода байланышында болуп турушкан.

Коңшу жана соодагерлер аркылуу байланыштырылган башка элдерден сырткары Памирдин өз ичинде жашаган кыргыздардын уруулук топторунун жана Фергана, Каратегин, Кашкар аймактарында жашаган кыргыздардын ортосунда этноконтакттык, соода байланыштары дайыма болуп турган. Тоолуу аймакта мал чарбачылыгы менен кызмат кылган дыйканчылык менен кесиптенишкен жогорку аймактарга барышып эт, сүт, тери, мал азыктарын дыйканчылыктан жана үй - чарба, кол менен жасалган буюмдарына алмаштырып турушкан. Мыгдай шарттарда буюмдарды алмаштыруу негизги орунду ээлеген¹⁸⁶. Көчмөн кыргыздардын ортосунда да жогорудагыдай соода байланыштары жүргүзүлгөн.

Соода өткөрүүсүнүн жогорудагыдай ыкмалары революцияга чейинки орус саякатчыларынын жазмаларында, алардын губернаторго же падышага берген отчетторунда тарыхый дарек катары жазып калтырылган. Мисалы, Ферганадан же Кашкардан жехил тигилген кемселдерди же чапандарды, пахтадан жасалган кездемелерди, арзан ээрлерди, ат такаларды жана башка турмушка керектүү болгон буюмдарды алмаштыруу жолу менен сатып келип турушкан.

¹⁸⁶ Строилов Л. Алай менен Памирди ашып// Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт.-2-китеп.-Түзүүчү К. Жусупов.-Б., 1993.-338-б.

Ички жана тышкы соода байланыштарында памирдик кыргыздар мал чарбачылыгынан түшкөн сырьелорду гана пайдаланышпастан, чарбачылыктын башка түрлөрүнөн келип чыккан буюмдарды да колдонушкан. Мындай чарбачылыктын түрлөрүнөн алтынды, күмүштү иштетүү, туз чыгаруу түрлөрү кирет¹⁸⁷. Чарбанын мындай түрлөрү памирдик кыргыздардын ичинде кенен жайылган эмес, мындай чарбалар кээ бир кыргыздарга гана тийешелүү болгон. Орто Азиянын кол - өнөрчүлүгү өнүккөн чоң шаарларынан жана дыйканчылыгынан зор түшүм алган өрөөндөрүнөн алыска жайланышкан Памир аймагындагы жергиликтүү элдер күнүмдүк жашоосундагы керектүү буюмдарды өзүлөрүнүн үй чарбачылыгынан түшкөн буюмдар аркылуу толукташкан. Алардын үй чарбачылыгы эң жөнөкөй түрдө болуп, негизинен мал чарбачылыгынан сырьелорду кайра иштетүү болуп саналган. Ушундай ыкма менен терини жүндү кайра иштетишип, алардан өздөрүнө керектүү буюмдарды жасашкан.

Жүндү үй шартында кайра иштетүү жолу менен кийиз, ала кийиз, тердик, ичмек жана башкаларды жасашкан. Чарбачылыктын башка түрлөрүнө караганда терини кайра иштетип чыгаруу жакшы темпке коюлган. Койдун жана төөнүн жүнүн жакшы тазалап, сабашып, колдору менен тытышып, ийиришип, андан кийин өрмөктө кийим жана чарбачылык үчүн жүндөн даярдалган кездемелерди токушкан. Мындай жол менен токулган кездемелерден үйдүн (боз үйдүн) ички интерьерин, ат жабдыктарын кооздоо үчүн пайдаланышкан. Ал эми иштетилген, ийлетилген териден ичик, баш кийим, бут кийим жана башка чарбачылыкка керектүү буюмдарды жасашкан. Булардын курамына саба, чанач, көөкөр, дан өсүмдүктөрүн (ун, талкан) жана суюк майларды куюу үчүн тери каптарды ийлешкен. Ал эми ири мүйүздүү малдардын курамына кирген уйлардын, жылкылардын жана төөлөрдүн терилеринен бут кийим, ээр токумдун бөлүктөрүн, териден жасалган идиштерди даярдашкан.

¹⁸⁷ Рокка Ф. Памир жана Алай кыргыздары// Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт.-Түзүүчү К. Жусупов,-Б., 1991.-354-б.; Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-80-б.

Памирдик кыргыздарда жыгач иштетүүчүлүк анчалык өнүккөн эмес. Себеби, бийик тоолуу Чыгыш Памирде жыгаччылыкка, устачылыкка жарамдуу сапаттуу жыгач өсүмдүктөрүнүн, бактарынын өспөгөндүгү менен чектелсе керек. Бирок ошондой болсо да, арча жана жыгачтын башка түрлөрүнөн боз үйгө, чарбачылыкка керектүү жыгач буюмдарын жасап турушкан. Кээ бир белгилүү усталар ээр токум, бешик, чөмүч, жыгач кесе жана башка керектүү буюмдарды жасашкан. Боз үйдүн керегесин, ууктарды, түндүгүн жана башка кооздолунуп жасалынган жыгач буюмдарын памирдик кыргыздар Алайдан, Шугнандан, Вахандан же Кашгардан алып келип турушкан. Жыгаччылыктын өнүгүшүнө Памирдин табигый жер шарты абдан зор таасирин тийгизген.

Памир кыргыздарына темир иштетүү жана ювелирдик чыгармачылык тийешелүү болгон. Өз аймагынан даярдашкан алтын, күмүш кендеринен аялдардын түрдүү азем буюмдарын жана үй чарбачылыгына абдан керектүү болгон балта, кайчы, апчуур, мылтыктын фитилдерин даярдашкан. Аялдарга тийешелүү азем буюмдарынын курамына чолпу, чач учтук, шуру, седеп, топчу жана башкаларды билишкен.

Совет доорундагы кыргыз этнографиясын негиздөөчүлөрдүн бири белгилүү окумуштуу, профессор С.М.Абрамзондун билдирүүсү боюнча памирдик кыргыздар тоо хрусталын (түссүз тунук кварцтын бир түрү), яшманы (кварцтын бир түрү)¹⁸⁸ иштете билишип, алардан ар түстөгү аялдардын азем кооздуктарын жасашып Кашгар жана Жаркент шаарларынын базарларында сатышкан¹⁸⁹.

§ 2 Маданий турмушу жана коомдук абалы

а) материалдык маданияты

¹⁸⁸ Юдахин К.К. Русско-киргизский словарь.-М., 1957.-С.936,983

¹⁸⁹ Абрамзон С.М. Очерк культуры киргизского народа.-Фрунзе, 1946.-С.32

Турак жайы: Памирдик кыргыздардын жашоо турмушунда жылы бою негизги турак жай катары боз үй колдонулган¹⁹⁰. Боз үй жалпы эле кыргыз элинин сергек акылынан чыккан, чебер колунан уланган, теңдешсиз өзүнчө өнөр. Ал укмуштуудай айлакердик көркөмдүккө, математикалык так эсепке жана физикалык тең салмакка ээ. Жалаң мал чарбачылыгын аркалаган памирдик кыргыздар өзүлөрү каалаган жерге – мейли тоодо мейли түздүктүү жерде жашоого бирдей оңтойлуу шарт түзгөн үйдү жаратып алуусуна жашоо тиричилиги өзү мүмкүндүк берген. Боз үйдүн жыгач жабдууларына уук, кереге, түндүк, босого – таяк жана башкалар кирген. Ал жабдуулардын негизги бөлүгү Алай же Кашгар тараптан алынып келинсе, майдараактарын жергиликтүү табигый жыгачтан жасашкан. Памирдик боз үйдүн мына ушундай түрүн жаратышы үчүн турмуштук тажрыйбаларын, талантын, акыл - ойлорун жана кол өнөрчүлүгүн жумшаган.

Көчүүгө жеңил, каалаган жайга же жерге кондурууга ылайыкташкан, жаан суусун тез агызган, табияттын ар кандай таасири - күчүнө туруктуулук кылган боз үйдүн ичине от жагууга жана жылуулукту сактоого да оңтойлоткон.

Тоолуу Памирде жашашкан жергиликтүү эл негизги жашоо шартына (экстенсивдүү мал чарбачылыгы, көчүп - конуу жана башкалар) ылайык боз үйдүн жүктөлмө түрүн кабыл алышкан. Белгилүү кыргыз тарыхчы – этнографтары К.И.Антипинанын¹⁹¹ жана А.Акматалиевдин¹⁹² ойлору боюнча боз үй алачыктын көчүрүп жүрүүгө ылайыктуу түрүнүн андан аркы өнүктүрүлгөн түспөлү катары кабыл алынат. Боз үйдүн жыгач тулкусуна узанган усталар – чыныгы архитекторлор. Жайык тиксе тең салмакты сактап, бүктөп койсо бир төөлүк жүк, көчүп конууга ылайык, тоолуктардын сыймыктуу бул мүлкүнүн көлөмү ар кандай чоңдукта же канатта болот.

¹⁹⁰ Кененрээк караңыз: Дор Р. Көрсөтүлгөн эмгек.-52-69-бб.

¹⁹¹ Антипина К.И. Особенности материальной культуры прикладного искусства южных киргизов.Фрунзе, 1962

¹⁹² Акматалиев А. Кыргыздын кол өнөрчүлүгү.-Б., 1996.-39-б.

Памирдик кыргыздарда Кыргызстанда жашаган кыргыздарга окшош эле боз үйдүн жыгачы «сегиз же алты канаттан» же болбосо «сексен баштуу», «элүү баштуу» деп айтылат. Чоx кичинесин далилдеген үйдүн башы сайылган ууктун саны менен өлчөнөт. Жергиликтүү кыргыздарда тигип чечүүгө жана көчүп – конууга, ички эмеректеринин орун алышына 45 –55 баштуу үйлөр арбын жасалынган.

Боз үйдү жасоодо, тигүүдө, чечүүдө, жүктөөдө, сактоодо көркөм кол өнөрчүлүктүн ар бир түрү өз табы менен коштолуп кармалат да, тери, жүн, сайма, таар, жыгач буюмдары боз үйдүн ички колдонмо – жасалгаларына катышып, анын эстетикалык кабыл алуусун чыңдайт жана кооздойт. Узчулук, оймочулук, саймачылык, өрмөкчүлүк, түймөчүлүк, бычмачылык, зергерчилик, кайышчылык, жыгаччылык жана башка чеберчиликтер боз үйдүн турган турпатынан көрүнүп жалпы элдик буюм катары таанылат.

Памирдик кыргыздарда боз үйдүн ички жасалгаланышы салттуу традицияга негизделген. Боз үйдүн ички жасалгаланышын кандай түшүнсөк болот? Бул – эмеректердин боз үйдүн ичинен орун алышы аркылуу түшүндүрүлөт. Боз үй сырткы структуралык түзүлүшү боюнча тегерек. Мына ушундай тегерек боз үйгө эмеректерди кандай жол менен жайгаштырышкан? Үйдүн ичин көркөмдөөгө, эмеректерди иреттүү жайлаштырууга тегерек цилиндр формасындагы боз үйдүн ички аянты ойдогудай жагдайды түзөт. Жергиликтүү кыргыздарда боз үйдүн ичи төмөндөгүдөй структуралык бөлүктөргө бөлүнгөн: боз үйдүн кире беришиндеги оx тарабы ашкана, андан жогору уул - келини жата турган жай; андан кийинки орунда жүк жыйылып төр деп аталынат (бул жерге жакын үй ээсинин жата турган жайы жайланышкан); төргө уланган жайга ээр токум коюлат; ал боз үйдүн ортосуна коломто – тулга коюлган. Боз үйдүн ичинин ашкана тарабы «эпче», эр бүлө жайлашкан «ыпча» деп бөлүнгөн.

Жогорудагы негизги турак жайдан сырткары памирдик кыргыздар «чум» деп аталынган алачыкка окшогон турак жайды да колдонушкан¹⁹³. Анын үстү ийлетиленген тери менен жабылып боз үйгө караганда арзан турак жай болгон.

Жергиликтүү элдин боз үйүнүн жыгач конструкциясы, ички жана сырткы декоративдик жасалгаланышы Түштүк Синыцзян, Алай жана Түштүк Ферганада жашаган боз үйүнүн тибине окшош¹⁹⁴.

Тарыхый жазма маалыматтарга караганда XIX кылымдын акыры XX кылымдын башында памирдик кыргыздарда туруктуу, стационардык үйлөрү анча көп болгон эмес. Кыргызстандын тарыхы боюнча белгилүү окумуштуулар Э.Маанаевдин жана В.Плоскихдин изилдөөлөрү боюнча XIX кылымдын экинчи жарымында Кичи Памирде кыргыздарга тийешелүү эски таштан жана топурактан курулган үйлөрүнүн калдыктары айтылат¹⁹⁵. Бирок мындай үйлөрдүн Памирге жакын жерде жайгашкандыгы белгиленет. Ю.А.Шибеева өзүнүн эмгегинде памирдик кыргыздар туруктуу, стационардык үйлөрдү XX кылымдын 20-жылдарынан тартып курушкандыгын далилдейт¹⁹⁶.

XIX кылымдын ортосунда памирдик кыргыздардын кийими жалпы эле кыргыздардын кийимине окшош болгон. Бирок, анын кээ бир элементтерине Тажикистанда, Ооганстанда жана Кытайда жашаган элдердин таасири тийген. Кийимди көпчүлүк мезгилдерде өзүлөрү даярдаган материалдардан (териден, жүндөн) тигишкен. Мындан сырткары коңшулаш элдерде кехири тараган бөздөн, матадан жана башка материалдардан да кийим тигишкен. Башка. коңшулаш элдерде тараган материалдарды колдонууда ар бир кожолуктун материалдык абалы негизги орунду ээлеген.

б) Тамак ашы

¹⁹³ Андреев М.С. Чум – бывшее жилище киргизов Памира.-С.15

¹⁹⁴ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-81-б.

¹⁹⁵ Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-82-б.

¹⁹⁶ Шибеева Ю.А. Материалы по жилищу мургабскиз киргиз.-С.94

Памирде тамак - аштын негизги булагы болуп мал чарбачылыгынын азыктары – эт, сүт эсептелет. Аба ырайынын катаал шарты, асман тиреген бийиктик жана топурактын өзгөчүлүгү (көбүнчө саздак же шортек – туздуу келет) айыл – чарба азыктарын өстүрүүгө мүмкүнчүлүк бербейт. Тамакка колдоно турган жапайы өскөн пияз (жергилүүктүү диалектте «дана» деп аталат) ачуулугуна байланыштуу чийки түрүндө азыраак, чанда колдонулат, бирок куурулган же бышырылган түрүндө тамакка кошулат. Экинчиси ышкын (чүкүрү) бул да элде кеңири керектелүүчү витаминдүү жана даамдуу тамакка кирет. Мындан сырткары жыты аңкыган чөптөрдү тамак бышырууда колдонушат¹⁹⁷.

Жергиликтүү кыргыздар орто жана бийик тоолуу аймактардагы өрөөндөрдөн чайга керектүү өсүмдүктөрдү кенен колдонушкан. Алардын курамына кызыл чай, пахта чай жана башкалар кирген. Француз изилдөөчүсү Реми Дордун изилдөөсү боюнча мындай чайлар төмөндөгүдөй аныкталынат. «Кызыл чай» - түсү кызыл, күчтүү чай, сууга демдеп ичишет, «пахта чай» - дарылыгы жок кайнатылган сууга демдеп ичишет, чөбү койго жагымдуу келет. Чайдын дагы бир түрү «кайсар» же «тикен кайсар» деп аталынган. Аны ооруган адамды тердетиш үчүн кайнак сууга демдеп ысык ичиришкен, жалбырагын дененин шишиген жерине тартышкан. «Гүлафшан чайы» (перс тилинде «гүлү» - гүл, «афшан» - таратуучу) дарылыгы жок кайнатылып ичилет¹⁹⁸.

Нан же тооч жергиликтүү элдин тамак рационунда өтө аз маанини ээлеген. Себеби жер шартына памирдик кыргыздар арпа, буудай жана башкадан азыктарын Памир аймагында өстүрө алышкан эмес. Ун, тамак - ашка тийешелүү башка азыктарды Ооганстандын Таш - Коргон аймагынан, Кашгар тараптан же Бадахшандын, Фергананын дыйканчылыкка бай райондорунан алып келип турушкан. Ошондуктан дан өсүмдүктөрү алардын тамак - аш системасында маанилүү орунду ээлеген эмес.

¹⁹⁷ Дор Р. Көрсөтүлгөн эмгек.-76-б.

¹⁹⁸ Дор Р. Көрсөтүлгөн эмгек.-76-77-бб.

Эми Памир кыргыздарынын эттен, сүттөн, ундан (башкача айтканда дандан) жасалган оокаттарына (азыктарына) жана суусундук ичимдиктерине кыскача токтолуп өтөлү.

Жазма тарых бетине жазылып калынган маалыматтар боюнча кыргыздар жылкынын, уйдун, топоздун, төөнүн же эчкинин этине караганда койдун этин көбүрөөк пайдаланышкан. Ал эми ахчылыкка чыккан мергенчи аркар, теке, кулжаны атып келсе, анын эти толугу менен тамакка жумшалган. Эттен жасалган тамактын түрлөрүнө төмөндөгүлөр кирет: куурдак - сары майга же тоң майга бөртө тууралып куурулган эт; кебеп, кевек, шишкебек - көбүнчө койдун этинен бөртө тууралып чокко бышырылган эт (памирдик тамакты чанда даярдашкан); тоголок гөш (эт) - жалаң этти өз майына, тоңгон майга же каймак майга бүкүлү сөөктүү, сулп этин майдалап кууруп даярдашкан (даамдуу жана абдан баркталган тамак); куйган өпкө (жергиликтүү тилде «желин» деп аталат) – койдун өпкөсүнө чийки кезде сары май аралашкан сүт куюлуп сууга бышырылат; быжы – койдун майда тууралган эт, боор, майын күрүч жана башкаларды кошуп ичегиге, мөөнгө же жоон ичегиге салып бышырылган тамак; нооча – камыр кошулуп сары майга куурулган эттүү тамак¹⁹⁹.

Сүт азыктарынын негизин топоздун, эчкинин жана койдун сүтү түзгөн. Жергиликтүү кыргыздар саалып алынган сүттү эки ыкмада пайдаланышкан: чийки жана бышырылган. Чийки сүт көпчүлүк мезгилдерде ооруган адамдарды айыктыруу үчүн пайдаланылган. Негизинен сүт азыктары бышырылган түрүндө кеңирээк пайдаланылган. Памирдик кыргыздарда топоздун сүтү тамак рационунда маанилүү орунду ээлеген. Анткени ал майлуу, каймактуу болуп адамдар тарабынан жакшы кабыл алынган. Сүттөн төмөндөгүдөй тамактар даярдалынган: айран, жуурат, сүзмө, быштак, курут, эжигей, чувай курут, ууз жана башкалар.

¹⁹⁹ Дор Р. Көрсөтүлгөн эмгек.-85-86-бб.

Памирдик кыргыздардын тамак рационунда дандан жасалган тамактар белгилүү орунду ээлеген. Тамакка керектүү ар түрдүү каллориядагы дандар Чыгыш Памирде өспөгөндүтөн, алар Кашгардан, Ооганстандан, Алайдан же Батыш Памир тарабынан алынып келинген. Арпа же буудайдын дандарынан (унунан) төмөндөгүдөй тамактар бышырылат: тооч, көмөч нан, патир, боорсок, чаваты, каттама, кесме аш²⁰⁰ жана башкалар. Реми Дор өзүнүн эмгегинде (эмгек Ооган Памириндеги кыргыздарга арналса да) камырдан, күрүчтөн жасалган тамактардын түрлөрүнө анализ берет²⁰¹. Аталган тамактардын түрлөрү - атала, жалчыман, палоо, манту, шир күрүч, кашкап, шөөла (күрүч ботко), памирдик кыргыздарга да тийешелүү болгон.

Памирдик кыргыздар жалпы эле кыргыздарга окшоп азык - түлүк, тамак – аштын түрлөрүн экиге ажыратышкан: тамак – аштын «ысыгы», тамак – аштын «суугу». Бул жерде кеп тамактын температурасынын жогору же төмөндүгүндө эмес, кандай түрүндө болбосун ошол оокаттын организмге берген таасири, ичкенден кийин денеге пайда кылган жылуу күчүнө карата айтылган маанисиндн бөлүнөт. Бул ыкманын кээ бир жоболору кыргыздардын тамак – ашты бөлүштүрүп кароосунда жана аны пайдалануу тажрыйбасында сакталып калынган. Митан (диета) учурунда алар жалаң гана «суук» тамактарды пайдаланышкан. Ал эми кышында, суук учурда баары тең «ысык» оокат ичишкен. Дегеле күндөлүк турмушунда адамдын ден – соолугуна, жылдын мезгилине, иштеген ишинин мүнөзүнө карата анын ичкен тамагы «ысык» же «суук» болуп алмашыла берген. «Ысык» ашып кеткенде «суук» тамак ичишкен, «суугу» ашып кеткенде «ысык» тамак өтүшкөн.

Жергиликтүү кыргыздарда «ысык» жана «суук» тамактардын курамына төмөндөгү тамактар кирген. «Ысык» тамактарга койдун сүтү, сүт менен акталган туз кошулган чай, шорпо, кара калемпир, боорсок, катта, палоо, шир күрүч. «Өтө ысыкчан» тамактарга топоздун сүтү, каймак, курут, туз, май, кой эти, төө эти. «Суукчан» тамактарга суу, кара чай, кызыл калемпир, кант, ун,

²⁰⁰ Толугураак караңыз: Маанаев Э. Памирские киргизи.-Фрунзе, 1963; Дор Р. Көрсөтүлгөн эмгек.-81-83-бб.

²⁰¹ Дор Р. Көрсөтүлгөн эмгек.-84-б.

нан, эчкинин майы, сүтү, эти. «Өтө суукчан» тамактарга көк чай, сууга бышкан камыр тамактар, сууга кайнатылган күрүч, кордо жана башкалар.

в) Үй бүлө жана нике мамилелери

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында памирдик кыргыздарда чоң патриархалдык үй - бүлө үстөмдүк кылган. Мындай үй - бүлө эки же үч муундан турган: балдар, алардын ата – энелери жана ошол ата – энелердин ата – энелери. Алар (эки же үч муундун өкүлдөрү) чогуу чарбачылыгын жана жашоо шартын жүргүзүшкөн. Чохойюп, кереке жараган балдарынын ичинен башка бирөөлөргө жардам берүүгө өтүшкөн.

Чоң үй - бүлөнүн мүчөлөрүнүн ортосундагы ымала, мамилелер катуу каада – салтка ылайык калыпка салынган да ошого жараша катуу сакталган. Аял – эркектин ортосунда өз ара мамилелер тымызын, ич – ара эч кимге угузулбай чечилген.

Кыргыздардын ичинен басымдуу бөлүгү бирден гана аял алышкан. Бирок, колунда бар оокаттуу бай адамдар экиден аял алышып, үй - бүлөнүн ичинде дайыма тынчтык өкүм сүргөн. Памирдик кыргыздардын курамына кирген кадырша уруусу, өзүнүн бойго жеткен кыздарын башка уруктун же уруунун балдарына турмушка беришкен эмес. Алардын кыздары өз уруусунан чыккан жигиттерге гана турмушка чыгышкан. Ал эми жигиттердин болсо башка уруудан аял алууга укугу жок болгон. Кээ бир кыргыз уруктарынын жигиттери аялды башка уруктан алууга милдеттүү болушкан. Мындай салтты XIX кылымдын аягында Ак Ташта жашаган кыргыздардан жолуктурсак болот.

Анын жигиттери колуктуну Тагарма, Тагдум – Баша айылдарынан (башка уруктун айылы) гана ала алышкан²⁰².

Жогоруда көрсөтүлгөн үй - бүлөлүк мамилелердин эрежеси ХХ кылымдын башында бузула баштаган. Кээ бир Памир кыргыздарынын Орус империясынын курамына киргенден баштап (1895-жылы) Түркстан генерал – губернаторлугунун администрациясы кыргыздардын ичиндеги уруулук чыр – чатактарды жоготуу максатында жана Памир, Алай кыргыздарынын ортосундагы уруулук жаңжалдарды азайтуу иретинде атайын чараларды колдоно баштайт. Мындай жоболор үй - бүлөлүк мамилелердин өзгөрүшүнө жол ачкан.

Салттык эреже боюнча Памир кыргыздары 14 – 15 жаштагы кыздарын турмушка узатууга укуктуу болушкан. Көбүнчө кыздын турмушка качан чыгаарын күйөө баланын ата – энеси аныктай алган. Жигит менен кыздын үйлөнүү тууралуу маселесин, алардын ата – энелери чечишкен. Салттуу үйлөнүү тоюнда жигиттин ата – энеси кыздын ата – энесине белгилүү өлчөмдөгү калыңды төлөшкөн. Памирдик кыргыздарды мына ушундай жеке үй - бүлө үстөмдүк кылса да полигамияга (көп аял алуучулук) тийешелүү маалыматтар кездешет. Тарыхый маалыматтаргы караганда жогорудагыдай никенин түрү аз жолугат. Жергиликтүү калктын ичинде полигамиянын чектелишине материалдык – экономикалык факторлор жана калыңдын өлчөмү зор таасирин тийгизген. Ал эми бул процесстин негизги объективдүү себеби катары аялдын төрөбөй калышы эсептелет. Бирок, төрөбөгөн аял деле өзүн биротоло бактысыз деп эсептеп, мурдагы укугунан ажырап калгысы келген эмес. Тескерисинче байбичеси өзүнүн күйөөсүнө токол алып берип, үй тиричилик иштерин анын колуна өткөрүп берүүгө чын ыкласы менен макул болушкан.

Аял – эркек мамилелеринде кыргыздар эриш – аркак ынтымакта болушкан. Ажырашып кетүү өтө эле сейрек кездешкен. Аял – эркектин кимиси

²⁰² Маанаев Э., Плоских В. Көрсөтүлгөн эмгек.-85-б.

болсо да ажырашуу ишин козгой алууга акылуу болгон. Аялын кое берүү үчүн күйөөсү үч талагын берсе (аялынын кечип салунун формуласын үч кайталап айтса) жетиштүү болгон. Ал эми ажырашам деген аял өзү иш баштаса, анда бул маселе аксакалдардын кийлигишүүсүн талап кылган.

Мындай учурдар өтө эле сейрек кездешкен. Ажырашуунун сейрек кездешүүсүнүн дагы бир себеби төмөндөгүдөй болгон. Бул аймактагы кыргыздардын санынын аздыгынан, бири – бири менен тыкыз байланышта болуп турушкандыктарынан улам, ажырашуу жаңжалы андан ары өтө татаал жол менен чечилген кудалардын чатагына гана айланбастан, уруктардын же уруулардын ортосундагы кагылыштарга айланган. Так мына ошондуктан эл аксакалдары аял – эркектин чатагын басып, жараштырып тынчытууну көздөшкөн.

Памирдик кыргыздардын салттуу турмуш тиричилигинде эң негизги үч окуя басымдуу орунду ээлеген. Алар жентек той, үйлөнүү тою жана кара аш (сөөк коюу зыяпаты). Айтылган окуялардын ар бирине көптөгөн адамдар чогулушуп, ошол окуяга тийешелүү зыяпаттарды жасашкан. Жада калса өлгөн адамды коюу зыяраты болсо да адамдар колдо бар жакшы кийимдерин кийишип, топурак салышып, куран окушуп, маркумду акыркы сапарга узатышкан.

Эми памирдик кыргыздардын үйлөнүүнүн шарттарына кыскача токтолуп өтөлү. Үйлөнүү тоюна карата алгачкы аракет колуктуну тандоодон башталат. Ылайытуу колукту табылган соң ал кыздын ата – энеси менен кудалык сүйлөшүү жүргүзүлгөн. Адатта баланын ата – энеси кыздын ата – энеси менен кудалашууга аракеттенишкен. Эгерде кыздын ата – энеси макул болсо эки тарап тең үйлөнүү тоюна даярдык көрүүгө киришишкен. Үйлөнүү тою жаштардын бой турмушун өзгөртүп, «катын алсаң, отун ал» дегендей орозгер түйшүгүнө салган.

Колукту тандоодо этникалык, социалдык жана туугандык кырдаалдар эске алынган. Биринчиден тандалган колукту памирдик кыргыздардан, эң

болбогондо түрк тукумундагы үй - бүлөдөн болушу зарыл. Бул шартты бузуу – эл катарынан чыгып калуу менен тете болгон. Түрк тукумдарынын ичинен да колукту тандоонун өзүнчө ирети болгон – географиялык абалы жана маданий жакындыгы.

Куда күтүүдө үй - бүлөлөрдүн социалдык абалы жана байлыктары негизги ролду ойногон. Албетте, баарыдан мурда төлөнө турган калыңдын санына карашкан деңизчи, ошентсе да кудалар социалдык абалын сактап «тең теңи менен, тезек кабы менен» деген принципти кармоого аракеттенишкен. Социалдык абалына карата үйлөнүү айрыкча биринчи аялын алууда, аны тандоодо өтө зор мааниге эгедер болгон. Экинчи же үчүнчү аялдарын тандоодо жана аларга үйлөнүүдө социалдык шарт анча деле мааниге ээ болгон эмес. Орто заар жашоодогу үй - бүлөлөр өз ара кудалашып, көп кыйналбай эле балдарын үйлөнтүп коюшкан. Себеби, алар социалдык жактан бири – биринен дээрлик айырмаланышкан эмес.

Колукту тандоодо жергиликтүү кыргыздарда төмөнкү туугандык шарттар сөзсүз орун алган:

1) аталарынын каны боюнча беш атасына чейин өз ара тууган кыз – улан үйлөнүүгө болгон эмес;

2) кудалар өз ара үйлөнүүгө тыюу салынган (мисалы, куда кудагыйын алууга же тескерисинче болушу да эч мүмкүн болбогон);

3) эмчектеш кыз – улан (башкача айтканда бир тууган) үйлөнүүгө болгон эмес;

4) энеси боюнча эки ата өтүшкөн улан – кыз үйлөнүшүн (бөлөлөрдүн бири – бирине үйлөнүшү) жакшы деп бааланган;

5) эркек жана кыз бир туугандардын кыз – уландарынын эки ата өткөрүп үйлөнүшүн баалашкан, башкача айтканда жээн менен таске (тага) ортосундагы үйлөнүү. Күйөө баланы тандоодо тескеричинче, көп балалуу эмес жалгыз

балалуу үй - бүлөдөн табууга аракет кылышкан. Анын себеби түшүнүктүү болгон. Эгерде жаза тайып куда, кудагыйдын көзү өтсө бүт мүлк, байлык алардын баласына кудасынын күйөө баласына калаарын түшүнүшкөн.

Жогоруда тарыхый жазма булактарда жарык көргөн материалдардын негизинде Памир аймагында жашаган кыргыздардын салттуу турмуш тиричилигинин кээ бир багыттарына токтолдук.

Негизинен чарбачылыгында мал чарбасы үстөмдүк кыларын белгилеп, жыгаччылыктын, устачылыктын кээ бир түрлөрүнүн өнүгүшүнө кыскача анализ бердик. Мындан сырткары материалдык жана руханий маданияттын салттуу традицияларынын өнүгүшү өзгөчө мааниде каралды.

КОРУТУНДУ

Дипломдук ишти жазууда баптарында жарык көргөн илимий жана илимий популярдык ысылмалардагы маалыматтар пайдаланылды. Изилдөөнүн негизги багыты Памир кыргыздарынын этно – маданий тарыхындагы орчундуу маселелерди камтыды.

Биринчиден, алар жашаган аймактын географиялык жаратылыш шартына көңүл бурулду. Маселен Чыгыш Памирдин жер – шарты, климаты, географиясы, топурак рельефи өтө катаал. Деңиз деңгээлинен 3500 – 3700 метр бийиктикте жайгашкан Мургаб тоолу өрөөнүндө дыйканчылыкта кеңири өндүрүлгөн өсүмдүктөрдүн эч бири өспөйт. Кышы узак, жайы өтө аз тоолуу аймакта негизги чарбачылык – мал чарбачылыгы. Бийик тоолуу аймак болгондуктан табигый чөптүн аздыгы, жер – жемиш мөмөсүнүн жоктугу, дан өсүмдүктөрүнүн өспөгөндүгү жергиликтүү калктын жашоосуна тескери таасирин тийгизгендиги.

Экинчиден, Чыгыш Памирде кыргыздардын XVII кылымдын экинчи жарымынан баштап жашай баштагандыгы жана алардын бийик тоолуу жайыттарды өздөштүргөндүгү. Мына ошого ылайык алардын сырткы физикалык жана антропологиялык өзгөчөлүктөрүнүн калыптанышында жер шартынын тийгизген таасирин дагы терең изилдөө максатка ылайык.

Үчүнчүдөн, бийик тоолуу жер шарты жана мал чарбачылыгы кыргыздардын коомдук жана социалдык түзүлүшүнө негиз болуп, алардын этникалык маданиятынын турмушунун калыптанышына себеп болушу.

Төртүнчүдөн, памирдик кыргыздардын башка элдер кашгардыктар, тажиктер менен болгон байланышынын негизинде жашоо турмушундагы өзгөчөлүктөрдүн пайда болушу жана өнүгүшү.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

84. Абрамзон С.М. Очерк культуры киргизского народа. -Фрунзе, 1946
85. Абрамзон С.М. Свадебные обычаи у киргизов Памира // Труды АН Таджикской ССР – Т. СХХ. – Сталинабад, 1960
86. Агаханяц О.Е. Между Гиндикушем и Тянь-Шанем, История изучения природы Памира-Душанбе, 1962
87. Агаханяц О.Е. Основные проблемы физической географии Памира- Ч. 1-2 –Душанбе , 1965-1966
88. Азатьян А.А. Выдающиеся исследователи природы Средней Азии (вторая половина XIX в).-ч.1-2.-Ташкент, 1960, 1966
89. АкматалиевА. Кыргыздын кол өнөрчүлүгү. Б., 1996
90. Акрамов Н.М. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира и Припамирья в трудах Б.Л. Громбческого.-Душанбе, 1974
91. Алиев З., Аминов С., Бакиров Н. Кыргызстандын түштүгүнүн жаратылышы -Фрунзе, 1979
92. Андреев М.С. Орнамент таджиков и киргизов Памира –Ташкент, 1928
93. Андреев М.С. Чум - бывшее, жилище киргизов Памира // Сборник, посвященный С.Е. Малову- Фрунзе, 1946
94. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусство южных киргизов.- Фрунзе, 1962
95. Аристов Н.А. Этнические отношения на Памире в прилегающих странах, по древним, преимущественно китайским историческим известиям // Русский антропологический журнал.- №3-1903

96. Бактыгулов Дж. С. Историяграфия дореволюционного Киргизстана – Фрунзе, 1988
97. Бартольд В.В. Киргизы // Соч.-Т. II. Ч.I.- М., 1963
98. Бартольд В.В. История изучения Востока в России и Европа. Соч.-Т. 9.- М.,
99. Баскаков Н.А. К вопросу о происхождении этнонима «кыргыз» // Советская этнография. - №2.- 1964
100. Винников Я.Р. Родоименный состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии // Труды Кирг. Археолого-этнографической экспедиции – Т.1.- М., 1956
101. Волконский А. От Нового Маргелана до границы Бухары // Вестник Европы. - №7-1894
102. Восточные авторы о кыргызах. –Б., 1994
103. Гаврюлик А., Ярошенко В. Памир.-М., 1987
104. Гвоздецкий Н.А. Памир .- М., 1968
105. Гладков Н.А. Охрана природы.-М., 1960
106. Головнина Ю.Д. На Памирах. Записки русской путешественницы.-М., 1902
107. Громбчевский Б.Л. Современное политическое положение памирских ханств и пограничной линии с Кашгаром.- Новый Маргелан, 1891
108. Гуляева Л.А. Мезозойские и кайнозойские отложения Ферганской и Иссык - Кульской впадин.-М., 1960

109. Дор Р. Ооган Памириндеги кыргыздар : Тарыхый – этнографиялык баян.-Б., 1993
110. Иванов Д. Л. Путешествие на Памир // Известие РГО.-Т. XX.- Вып. 3 –СПб., 1884
111. Иванов Д.Л. Памир - Т. VI- №.23-Новь, 1885
112. Иванов Д.Л. Что называть Памиром ? // Страны и народы Востока.- Вып. XVI.-Памир .-М., 1975
113. Исаев Д.И., Глушкова М.И. и др. Рельеф Киргизии .- Фрунзе, 1954
114. Искандаров Б.Б. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX века // Труды Ин-та истории , археологии и этнографии АН Тадж. ССР. –Т. XXII. Ч. 1.- Душанбе , 1962
115. Источниковедение Кыргызстана (с древности до XIX века). Б., 1996
116. Караев О. Арабские и персидские источники IX- XII веков о киргизах и Киргизии.- Фрунзе, 1968
117. Караев О. К вопросу о терминах «кыргыз» и «хакас» // Народы Азии и Африки - №4. – 1970
118. Керимбекова Н.К. Кыргызы Памиро- Алая и их зарубежная диаспора (Краткий исторический очерк).- Б, 1992
119. Костенко Л. Военно- научная экспедиция на Алай и Памир // Военный сборник. –т. XIV.- № 4.-1877
120. Костенко Н.В. Развитие рельефа горных стран. – М., 1970
121. Кызласов Л. Взаимоотношение терминов «хакас» и «кыргыз» источниках VI- XII вв. // народы Азии и Африки - №4- 1968

122. Кыргыз совет энциклопедиясы .- Т. 4. – Фрунзе, 1979
123. Кыргыз жергеси : Энциклопедия (жер- суу аттары), -Фрунзе, 1990
124. Лаумунин М.Т., Бейсембиев Т.К. Зарубежные исследователи о Средней Азии и Казахстане (конец XIX начало XX вв.).- Алматы, 1996
125. Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира». –М., 1972
126. Лукницкий П. Памир без легенд. –М –Ташкент, 1932
127. Маанаев Э. К вопросу о переселении кыргызов на Памир // Материалы по истории и экономики Киргизии – Фрунзе, 1963
128. Маанаев Э Из истории памирских киргизов // Ученые записки ист.- юрид. Фак-та КГУ. Серия «История» - Вып. VII- Фрунзе, 1963
129. Маанаев Э. Памирские киргизы.- Фрунзе, 1963
130. Маанаев Э. Памирские киргизы (историко- этнографический очерк). – Автореферат дисс. на соиск. уч. степени. Канд. Ист. Наук.- Фрунзе, 1963
131. Маанаев Э. Плоских В. На «Крыше мира»: Исторические очерки о памиро-алайских киргизах.- Фрунзе, 1983
132. Магидович Н.П. Население Памиров // Бюллетень Центрального статического управления Туркестанской республики .- №23-1922
133. Мандельштан А. М. Материалы к историко - географическому обзору Памира и припамирских областей с древнейших времен до X в. н.э. // Труды Ин - та истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР. – Т. XIII – Сталинабад, 1957
134. Материалы по истории киргизов и Киргизии – Вып. I. – М., 1973

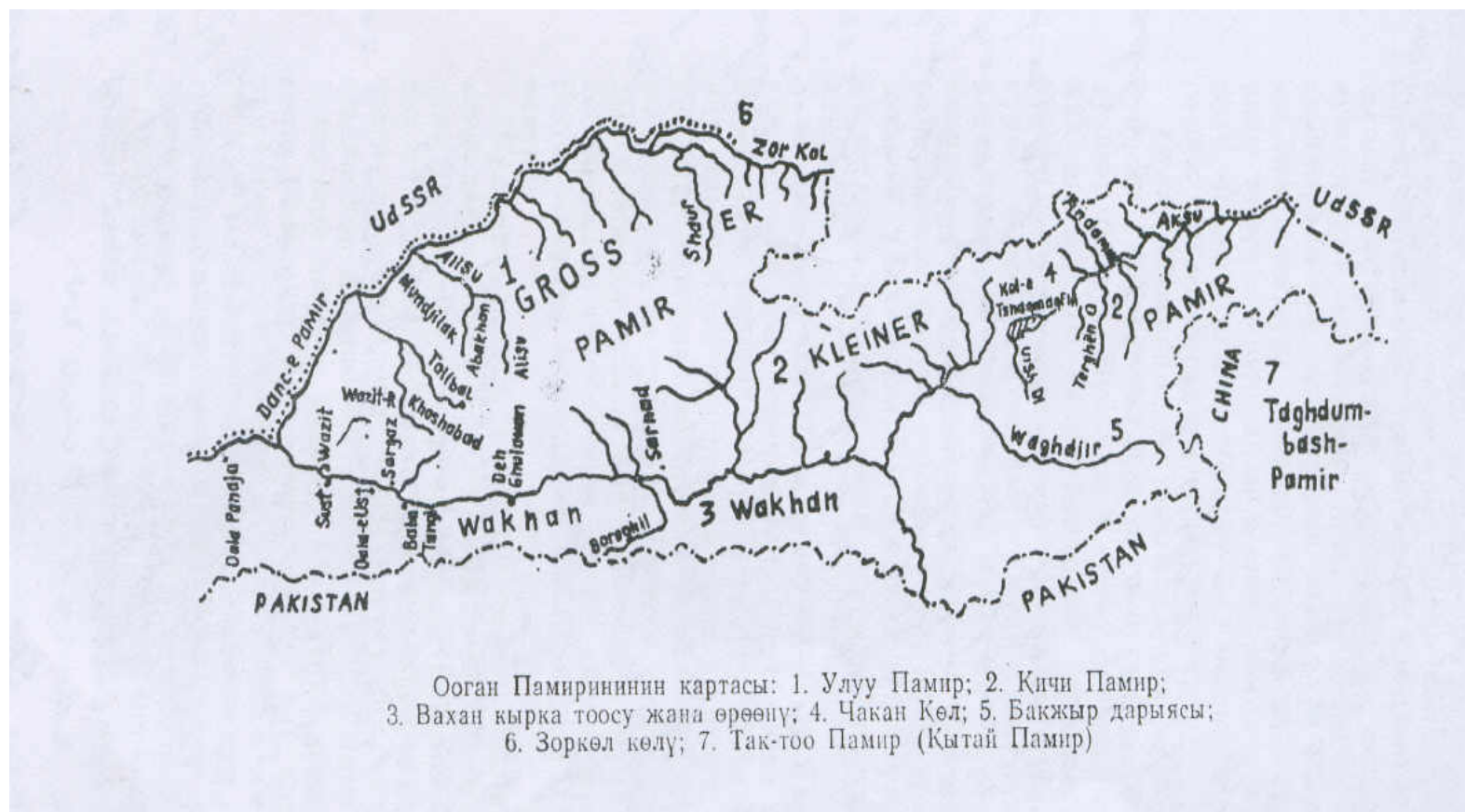
135. Минаев И.П. Сведения о странах по верховьям Аму-Дарьи. СПб., 1897
136. Моногарова Л.Ф. Преобразования в быту и культуре Припамирских народностей.-М, 1972
137. Моногарова Л.Ф. Этнический состав и этнические процессы в Горно - Бадахшанской автономной области Тадж. ССР. // Страны и народы Востока. – Вып. XVI.- Памир .- М., 1975
138. Мурзаев Э.Н. В далекой Азии – М., 1956
139. Муханов Военно- статитическое описание Туркестанского военного округа. –Т. III. Ташкент, 1912
140. Мушкетов И.В. Памир и Алай // Живописная Россия. –Т. X. Русская Средняя Азия. СПб., 1885
141. Мушкетов И.В. Туркестан. СПб., 1915
142. Наливкин Д.В. Памир - Крыша мира- М., 1948
143. Очерки по истории Советского Бадахшана.- Душанбе, 1985. Народы Средний Азии и Казахстана –Т. 2 –М., 1963
144. Ошанин В.Ф. На верховьях Мук-Су // Известия РГО- Т. XVI – Вып. 1 – СПб., 1880
145. Памир (основные итоги исследований природы Памира за 100 лет и дальнейшие перспективы их развития)- Душанбе, 1973
146. Петров К. И. Этимологии термина «кыргыз» // Советская Этнография - № 2 –1964
147. Плешко С.И. Состояние и развитие животноводства на Восточном Памире // Известия Таджикского филиала АН СССР. -№ 9. – 1945

148. Путята Т.Ш. Очерк экспедиции в Памир, Сарыкол, Вахан, Шугнан. 1883г. //
149. Розенфельд А.З. О некоторых пережитках древних верований у припамирских народов (В связи с легендой о «снежном человеке») // Советская Этнография.- № 4- 1959
150. Рокка Ф. Памир жана Алай кыргыздары // Кыргыздар : санжыра, тарых, мурас, салт.- түзүүчү К. Жусупов.- Б., 1991
151. Сидоров Л.Ф. Что же все – таки называть Памиром ? // Страны и народы Востока- Вып. X XVI.- Памир .- М., 1975.- Памир .- М., 1975
152. Снесарев А.Е. Северо - Индийский театр. Военно - топографическое описание- Ч.1.- Ташкент, 1908
153. Средняя Азия дореволюционном и советском востоковедении - Ташкент, 1965
154. Средняя Азия. Физико- географическая характеристика -М., 1958
155. Строилов Л. Алай менен Памирди ашып // Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. – Түзүүчү К. Жусупов- Б., 1993
156. Тагеев Б.Л. Памирские киргизы // Нива –Т. XXVIII. -№38 -1897
157. Тагеев Б.Л. Памирские походы 1892-1895 гг. Десятилетие присоединения Памира к России – Варшава, 1902
158. Терентьев М. Н. История завоевания Средней Азии- Т. III- СПб., 1906
159. Умурзаков С.У. Очерки по истории географических открытий и исследований Киргизии.- Фрунзе, 1959
160. Хасанов Х Географическое наследие ученых Средней Азии. – Ташкент, 1967

161. Чейкин М.И. Географический очерк Восточного Памира // Известие Туркестанского отделения РГО. Т. X -Вып.1.-1914
162. Чоротегин Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии до монгольского времени: по мусульманским источникам IX-XIII вв Б., 1995
163. Шибаета Ю.А. Материалы по жилищу мургабских киргизов // Сообщение республиканского историко - краеведческого музея –Вып.2.- Сталинабад, 1955
164. Шибаета Ю.А. Материалы по одежде мургабских киргизов // Краткие сообщения ин-та этнографии АН СССР-Т. XXV-М., 1955
165. Юдахин К.К. Русско-киргизский словарь.-М., 1957
166. Яхонтов С.Е. Древнейшие упоминания названия «киргиз» // Советская Этнография –1970- №2.

Топоз минген Памирдик кыргыз

Реми Дордун Ооган Памириндеги кыргыздар китебинен

